



25 чылдың август
-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 74
(18661)

2015 чылдың
июль 9
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ТЫВАНЫҢ НОМНАРЫН – ШУПТУЗУН!



«2014 чылдың эң эки номнары» деп номнар конкурзунун эң эки номнарын шаңнаарынын байырлал езулалы Россияның найысылалы Москва хоорайга болуп эрткен. Россияның эки дээн номнарының аразына «Тыва — фронт-га» деп ном база кирген. Ол номнарның садыг делгелгези 2015 чылдың июнь 25-28 хүннерде Москваның Кызыл шөлге болган.

Бистиң республикавыс ол делгелгере 60 ажыг номнары элээн хөй тираж-биле делгээн. Бо номнарның аразында Тыва биле Россияның аразында шаг-төөгүдөн харылзаалар, тыва улустун аас чогаалының, езу-чаңчылдарының дээш, өске чүүлдер дугайында номнар бар. Делгелгениң баштайгы хүнүнде-ле Тыва дугайында орус дылда номнарның шуптузун москвачылар болгаш ооң аалчылары арылдыр садып алгаш барган. Олар дээрге тыва тоолдар номнары, Россия биле Тываның төөгүзүнге хамааржыр архив документиленерин, кожа-мыктар болгаш тывызыктар чыындылары дээш, өске-даа номнар. Тыва национал хөгжүм херекселдеринин, хөөмей-сыгыт болгаш езу-чаңчылдарының дугайында номнары делгелгеге келген кижилер дыка сонуургап, садып алганнар.

Номнар парлап үндүрүп, оларны Россияга болгаш даштыкыга тарадып садып турар Москваның «Библио-Глобус» ном садыының бажыны тыва номнарже, эң ылаңгыя бичии уругларга номнарже профессионал кичээнгейин угландырган.

Тыва дугайында номнарга россияжилернин сонуургалдыг апарганында бистиң чаңгыс чер-чурттууус Сергей Шойгунун Россия, Тыва дээш маадырлыгы-биле ажилдап чорууру база салдарлыг болганы чугаажок.

gov.tuva.ru

АЧЫЛЫГ АРЖААННАРЫВЫС БИСТИ КАДЫКШЫДАР

Ал-боттарывыска алдындан артык үнелиг кадыкшылды хайырлаар арыг суг-луг авыралдыг аржааннарывыска, ачылыг хөлдеривиске кирип алырының кидин түлүк үези. Таптыг-ла аржааннаар чайгы бо үеде «Тываның база ооң-биле кызыгаарлашкан кожа регионнарың курорт баазасы болгаш эмнээшкин-кадыкшылдыглыг черлери» деп бүгү-делегейниң ийиги эртем-практиктиг конференциясы июль эгезинде Дус-Хөлге болуп эрткени таварылга звес. Аңаа Россияның камгалал яамызындан шериг эмчилер, Моол, Бурятия, Хакасия, Якутия республикалардан, Иркутск, Томск, Москва хоорайлардан эртемденнер, эмчилер кирип, илеткелдер кылган. Кызылда Улусчу чогаадылга бажыңыга конференцияның пленарлыг кезээнге Дээди Хуралдың даргазы Каң-оол Даваа, Чазак Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак, кадык камгалал сайыды Орлан Донгак, өөредилге сайыды Каадыр-оол Бичелдей, бойдус курлавырының сайыды Чайзу Кыргыс киржикчилерге изиг байыр чедирген. Тыва биле Россияның демнежилгезинин юбилейлиг медалын бо улуг төлөвилелдин удуртукчузу Кара-кыс Аракчаага, ТР-ниң Чазаның Даргазының хүндүлел бижиктерин Томскиден эртемденнер Ирина Смирнова, Юлия Копылова база өске-даа шинчилекчи эмчилерге тывыскаан.

Аржаан сугларның, черле ие-бойдустун кижинин кадыына кайгамчык эки салдарлыын бо талазы-биле шинчилеп кылып чоруур хөй-ле эмчи, биолог эртемденнер илеткелдеринге онзагайлап чугаалааннар. Ол-даа билдингир, шаг-шаандан тура бистиң өгбелеривис төрөөн бойдузу-биле тудуш болгаш ооң эм оъттары, черлик үнүштери, аржаан суглары-биле эмненип, кадыкшылын быжылгап ап чорааннар. Кезек үелерде улусчу медицина езу-чаңчылдар-биле деңге хоруушкун байдалына турган болгаш дыка хөй чидиргилерге, уттундурулгаларга таварышкан. Россияга демократия эгелээрге, ынчан ол бажын ковайтып келир аргалыг болган. Шаандагы көшкүн тывалар, оларның ажы-төлдери амгы үениң стресстен кончуг дөстелир аарыгларына белен-селен алдырбас-даа чораан. Тибет медицина бөгүн бүгү делегейде нептереңгей, тибетчилер тываларның төрөлдери дег, амыдыралы-даа, аажы-чаңы-даа, ал-боттары-даа биске дөмейи хөлчөк. «Цеченлинг» хүрээзинден Шерчин-эмчи (Дозур-оол Уванчаа) тыва-тибет медицина, ооң амгы медицина-биле каттыжылгазының дугайында илеткел кылып, Тывада бар эм оъттарның ажылгалын сайгарган. Кижини караа-биле көрбээн, холундан тудуп албаан-даа болза, Тываның эм оъттарын туралаан кым-даа даштыкыже, иштикиже кайнаар-даа бол үндүрүп турарын даап бодап, бо база бир контроль чок айтырыг болуп турарын эскербес аргажок.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТЫВАНЫҢ ЧАЗАА БИЧЕ БОЛГАШ ОРТУМАК БИЗНЕСИ ХӨГЖÜДЕРИНИҢ «УЛУСЧУ ОРУК КАРТАЗЫН» БАДЫЛААН

Тываның Чазаа республиканың шуптуларында бизнестин биче хевирин бүгү талаалыг деткиринче угланган экономика политиказын чорудуп энден бээр элээн чылдар эрткен. Аралдыг болгаш регион программалардан күрүнө деткимчезин берип Тываның сайгарлыкчыларының азын көдүргөн. Ындыг болзажок, хууда херээн ажыдып алырынга дак болуп турар чамдык айтыр ам-даа бар: ажилдавайн турар тужудулга, административтиг шап-зыннар, сайгарлыкчыларның амгылерни билбеси, чыгынган аргалгазының чогу, монополиялар-ажылдаарына бергедээшкинери. Чың Баштыңының даалгазы езугаар, аргалыгларны шийтпирлээри-биле 2016 чылдарда «улусчу орук карта» биче болгаш ортумак бизнестин илдезинин планын ажилдап кылгаш, паан.

Документинин кол пунктуларының биринге - бизнестин тудуг объектилерин урулуга-чөлүсээржилге ажылының уунда сайгарлыкчы климатты экири хамааржыр. Бирги ээлчегде, ветолар аразының электрондук кады дажылгазында муниципалдыг ачылдырилгезин болгаш дыңнадылгалгазын бөдүүнчүдөр. 2016 чылдың эңгези чедир, тудуг тударына, чурт-

талга бажынын чуртталга звес объекти-же шилчиткен азы ойталаан дугайында шийтпирлерин электрондук хевирге алыр арганы сайгарлыкчыларга бээр.

ТР-ниң Чер-өнчү яамызының болгаш тус чер бот-башкарылга органнының эргезинде чер-өнчү хамаарылгаларының бизнестинге ажыг орукту берген. «Орук картазының» хемчеглерин күүсеткенин түңнелинде, ачы-дуза чедирилгезинин хуусаазы кызырлыр, бизнестөлөвилелдерни боттандыраарына эргежок чугула республика болгаш муниципалдыг өнчүге хамааржыр чер участоктарының, оран-саваларның реестри тургустунар.

Биче болгаш ортумак бизнестин деткиринин болгаш хөгжүдериинин «улусчу орук картазының» пунктуларының даңзызынче монополияларның курлавырларының чедингирин бедидер хемчеглер кирген: хуусааларны эвээжедир, чырык четкилеринге коштурунарының төлөвирин эвээжедир, сайгарлыкчыларның кирир документилеринин санын кызырары.

Чоокта чаа тургустунган Тываже инвестицияларны хаара тудар база камгалаар агентилелдин айтырынынга — административтиг шаптаразыннары эвээжедир, ооң иштинде инвестиция төлөвилелдерин «чаңгыс соңга» чурумун-

га электрондук чорудулга механизмин, инвесторлар биле биче болгаш ортумак бизнестин төлээлеринин аразында дорт харылзааны хандыраары, республикада сайгарлыкчы чоруктуң чидиг айтырыгларына мониторингини чорудары кирип турар. Адаттыглан пунктуларны боттандыраарына ТР-ниң Экономика яамызы, ТР-де Сайгарлыкчыларның эргелерин камгалаар төлээ, ТР-ниң Садыг-үлөтпүр палатазы идепкейлиг кирип эгелээн.

«Улусчу орук картазының» планында бизнестин субъектилеринге болгаш боттарының хууда херээн ажыдып алыр күзөлдиг хамаатыларга өөредилге семинарларын эрттирери, консультацияларны бээр, сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериинин айтырыгларының талазы-биле тренингилер, конференциялар, «төгөрик столдарны» организаастаары, арга-дуржулга солчулгазы кирген.

Тываның Баштыңы күүсекчи эрге-чагырга органнының мурнунга 2015-2016 чылдарда республиканың девискээринге сайгарлыкчы чоруктуң ажыл-чорудулгазына таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулганы салган. Ол бюджетче кирилдени чүгле көвүдөдир звес, күш-ажыл рыногунда дүшкүрүлүг байдалды чавырылдырып, социал турум чорукту хандырып, экономиканың доктаамал хөгжүлдизин чедип алыр.

Айлан МОНГУШ.

2015 чылдың июль 12 – БАЛЫКЧЫНЫҢ ХҮНҮ

Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

Балыкчының хүнү-биле Силерге изиг байырың чедирип тур мен! Чуртталгазында оода чаңгыс катап бодунуң тудуп алганы улуг-даа, бичии-даа мөңгүнелчек балык олчазыңа амырап, үнелеп четпес өөрүшкүнүң таалалын медресеп билген кижилерни миллион-миллион тергип балыкчылар каттыштырып турар.

Балыктаары дээрге чамдык кижилерге бичии назыны-биле тудуш, уттундурбас чырык сактышкын, бүгү чуртталгазында хандыкшыл, а өскелеринге сугнуң биокурлавырларын шингээди алыр болгаш камгалаар талазы-биле профессионал ажил апарган.

Шупту балыкчыларга, Силерниң чоок кижилериңерге улуг аас-кежикти, каң кадыкшылды, өг-бүлөңерге менди-чаагайны күзөдөм. Балыкчының Сылдызы кезээде биске чайынналдыр чырып чорзун!

Хүндүлөп-биле,

Владимир МАРИНИН,

Росбалыктаашкынның Енисей девискээр эргелелин удуртукчузу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың улустуң «Наадым -2015» байырлалды эрттирер дугайында

2015 чылдың июль 2 № 330 Кызыл хоорай

1999 чылдың февраль 12-де № 143 «Тыва Республиканың байырлал хүннеринин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 1-ги чүүлүнүн 2-ги кезээниң үнденинине доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың улустуң «Наадым-2015» байырлалды эрттирер хүнү 2015 чылдың июль 24 кылдыр доктаадыр.

2. Тыва Республиканың улустуң «Наадым-2015» байырлалды байырлап эрттирери-биле холбаалыг хемчеглерни Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунун Чадаана хоорайга эрттирер.

3. Тыва Республиканың улустуң «Наадым-2015» байырлалды белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле республиканың организастыг комитетинин (моон ыңай – республиканың организастыг комитети) составын бадылаар.

4. Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунун үндөзлөзүн хүнден бээр 250 чылынга турсааткан Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунун Чадаана хоорайга болур Тыва Республиканың улустуң «Наадым -2015» байырлалды хемчеглерин, 2015 чылды Тыва Республикага Улусчу езу-чаңчылдар чылы кылдыр чарлаанын барымдаалап, республиканың организастыг комитети ажилдап кылыр болгаш бадылаар.

5. Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунун администрация-зынга сүмелээр.

Тыва Республиканың улустуң «Наадым-2015» байырлалга болгаш Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунун үндөзлөзүн 250 чылының байырлалыңа белеткелди болгаш Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунун Чадаана хоорайга эрттирерин республиканың ор-

ганизастыг комитети-биле кады хандыраар.

Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунун Чадаана хоорайның болгаш Устүү-Хүрээ деп черниң, культура-массалыг хемчеглер эрттирер черлерниң девискээринин санитарлыг арыглаашкынының болгаш чаагайжыдылганының талазы-биле субботниктерни эрттирер.

6. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы, Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың Аныктар хөректөрүнүн болгаш спорт яамызы Тыва Республиканың улустуң «Наадым-2015» байырлалды эрттиреринин саң-хөө болгаш материал-техниктиг айтырыгларын яамаларның 2015 чылда чарыгдалдарының сметаында көрдүгөн курлавырлар-биле хандыраар.

7. Чурттакчылыг черлерге, ол ышкаш байырлалдың хемчеглерин эрттирер черлерге 2015 чылдың июль 23-26 хүннерде хейниитинин корум-чурумун болгаш орук-транспорт айыыл чок чорукту хандыраар талазы-биле албан-хүлээлгезин иштиги хөректөр органнары күштелдирген режимге күүседирин Тыва Республика талазы-биле Иштиги хөректөр яамызынга сүмелээр.

8. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар. «Хоойлу-дүрүм информациязының албан-езузуунун интернет-порталыңа (www.pravo.gov.ru) болгаш информас-телекоммуникацияның «Интернет» четкизинде Тыва Республиканың албан-езузуунун сайтызынга кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың Хүнүн байырлаар дугайында

2015 чылдың июль 6 № 298-р Кызыл хоорай

2015 чылдың февраль 4-те № 32-р «Тыва Республикага 2015 чылда байырлыг хемчеглерни белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле республиканың организастыг комитетин тургузар база күрүнениң болгаш профессионал байырлалдарның, төөгүлүг хүннеринин болгаш юбилейлиг хемчеглерниң уижек даңзын деткир дугайында Тыва Республиканың Чазаның айтышкынын күүседире-биле:

1. Тыва Республиканың Хүнүн байырлаарын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитеттин (моон ыңай – организастыг комитет) составын саналдааны-биле бадылаар.

2. Тыва Республиканың Хүнүн байырлаарын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле хемчеглер планын организастыг комитет 2015 чылдың июль 13-ке чедир ажилдап кылыр.

3. Тыва Республиканың Хүнүн тураскааткан байырлал хемчеглерин эрттирерин бедик организастыг деңгелге ханды-

раарын Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының баштыңнарынга сүмелээр.

4. Тыва Республиканың Хүнүн тураскааткан байырлал хемчеглерин эрттиреринге идек-кейлиг киржирин күрүне эрге-чагырганының органнарынга, хей-ниити каттыжышкынына, өнчүнүн шупту хевирлеринин организацияларынга сүмелээр.

5. Байырлал үезинде хей-ниитинин корум-чурумун болгаш айыыл чок чоруун хандыраарын хемчеглерин алырын Тыва Республика талазы-биле Иштиги хөректөр яамызынга сүмелээр.

6. Байырлал хемчеглерин массалыг информацияның чеп-сектеринге чырыдарын Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы хандыраар.

7. Бо айтышкыны «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

8. Бо айтышкынын күүсел-дезин бодум контролдаар мен.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы В.ФАЛАПЕВ.

Эртем-практиктиг конференция

АЧЫЛЫГ АРЖААННАРЫВЫС БИСТИ КАДЫКШЫДАР



(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Бистиң өгбелеривис аржаан сугларыңа кирип билири мырыңай аттыг чораан: баштайгы чылын 7 хонук, дараазында чылын 14, үш дугаар чылында 21 хонук чедир эмнениптер, шээрленирин база кончуг сагыыр. Кайы аржаанга кандыг аарыгы сегидип, канчаар кирерин-даа дыка эки билир. Тывада аржааннар эмчилерниң ийи чыл дургузунда чоруткан эртем-шинчилел ажилының түңнелдерин бо чазын болуп эрткен регионнар аразының бирги эртем-шинчилел конференциязынга чугаалашкан. Ол дугайында солунга база ыңчан бижээн мен.

Кожа регионнар эм сугларлыг аржаанның, хөлдөрлиг черлеринде санаторийлер, курорттар ажиткылап алгылаан, оон бюджетинге эвээш эвес орулганы кирип ап турары илдең. Кожавыс Хакасияда безин кандыг ийик: ында каш-даа санаторий бар, тываларны чалап, реклама кылып, моон бистиң кижилеривисти элзедип ап турарын билир болгай бис. Бистиң Тывада кайгамчык онза шынарларлыг, күштүг аржааннар, хөлдөр «черлик» хевээр. Ийи борбак курорттун бирээзи – «Чедер» дүжериңиң кыры кээп-кээп, бо чылын бир хуу сайгарлыкчының холунче кирген, ол ону чогуур деңгелинге чедир та каян көдүрүп кээр. А «Үш-Белдирниң» изиг аржаанын чедип алырының бергезинден каш-ла санныг кижиге ажыглап шыдаар.

«Дус-Хөл» баазазы чартык черлик байдалда. Янзы-бүрү организациялар ында бажыңнар тудуп алгаш, дыштаныкчыларны хүлээп ап турза-даа, ону езулуг инфраструктура четчир эмнээшкынниң санаторий баазазыңа хамаарыштырып болбас. Улус колдуу боттары кээп хөлге кирип турар. «Хадың» хөл шуут «черлик» – кым-даа туралааны-биле эштип, мага хандыр дыштанып, «мээң соомдан чүү-даа болур болза хамаан» дээниги, соондан боксагын олчаан каапкаш, халдып чоруй баар. Бистиң эм сугларлыг бойдузувус кижилеринин каржы кижилегинден ыстап чыдарын та канчап оварбас улус ийик бис. Хөл чоогу – суг камгалалының девискээри болур ужурулуг, ыңчалза-даа Дус-Хөлде улустун машиналарын көөрүмге, хөлдөн каш-ла метр черде, артында ла дугаарлары көвей кезинде

Хакасияның, Красноярскиниң болур чорду. Ол «черликтеп» келген кижилерге туалет аймаа шуут чок. Хөлдүн чаагайжыдылгасы дээш кайы яамы, кым харылап турарып, кымның өнчүзүл – билдинмес. Эмчилер, эртемденнер хөлдөрнүн суунун составын, эмнээр шынарларын шинчилеп турар, бойдус-камгалалдыг черлер деп чугаалап-ла турар, а байдал дуу векте канчаар турган болдур, ол-ла хевээр.

Россияның камгалал яамызының кол курортолог болгаш физиотерапевт эмчизи Геннадий Пономаренко оларның шериг санаторий, курорттары аңгы-аңгы регионнарда хөйүн, ында чаа технологияларны ажыглап, чүрек-дамыр, сөөк-даяк, тыныш, нерв органнарын эмнеп турарын илеткеп чугаалаан. Тываның эм шынарлыг черлерин чаагайжыдып алгаш, аңаа санаторий, курорттарны ажыдар перспективаны көрүп турарын ол дыңнаткан. Камгалал яамызы шериг-медицина академиясында санаторкурорт угланышкынның специалистерни тускай өөредип турар. Чок болза, санаторий, курорт баазаларын камгалал яамызы ышкаш шырак албан черлери тудуп тургускаш, боттары-даа, Тываның чону-даа ажыглаар кылып бээр болза база ажырбас хевирлиг. Боттарывыс шыдавас ышкаш бис.

Моол делегацияның илеткелдери база солун, арга-дуржулга солчурунга ажыктыг болган. Моолдун санаторкурорт иитилелиниң директору Намбар Балжиням, эмчи Натсагдорж ында чонунуң кадыкшылын быжыглаарыңа эмчи эми-биле чергелештир улусчу эмнээшкынниң байдалын таныштырган. Ол хамаанчок улусчу эмнээшкын чорудар специалистерни белеткээр өөредилге чери бар.

«Тываның база ооң-биле кызыгаарлашкан регионнарның курорт баазазы болгаш эмнээшкын-кадыкшыдылгалыг черлери» деп бүгү-делегиңиң ийиги эртем-практиктиг конференциязынга үш-дөрт хүн иштинде илеткелдер, презентациялар бажын ажык болган, айтыттыңан тема езуугаар арга-дуржулга солчулгасы, ажык чугаа кижикчилерге дыка ажыктыг, дузалыг болганы билдингир. Конференция дугайында медицина профилактика төвүнүн эмчизи,

килдизинин эргелекчизи маа Достай-биле чугаа мен. Ол конференцияны эки эртип турарын, Андан, Моолдан, Сибирь нарыннан, Москвадан э эмчилер келгенин база дик деңгелдиг эртерини организакчылар – Тыва дик-биологтук айтырыгы карылгазының эртем-ш институтунун директору, Кууларның болгаш эртем тары Кара-кыс Аракчаан рольдуун демдеглээн, кошкак уруглар-биле а келген болгаш, дуржулга диатр эмчи Билчеймаа Бал лековна бистиң Тывада болур чоруктун көвейин, кижилерни, ылаңгыя Д уругларны тус черниң ар ырыңа кириери дыка дуз дээштиң чугаалап олурда бодунуң илеткелинге 2003 «Үш-Белдир» курортунга директору Эртини Сүлүг турда, ДЦП-лиг 25 уругну путевкалыг чедиргеш, бүдү дургузунда ол аржаанга түңнелдерин чугаалаан, кирген соонда ол уруг буттарының бастынары-да көргүзүг езуугаар кадык даа чүгээртеп келген. «Со жааннарда ыңдыг улус болур бе?» деп айтырар «Ажырбас, төрзөн черини даа аржааннары эки сал болур, Улаатай, Талдыг дээң ышкаш, база Дус-Хөл хөл – шупту тааржыр. Аар ларны сонгаар ырак курорт чорударга, бирээде, улуг өр ийиде оон дээштиң куду Чүге дээрге өске черини бойдузунга адаптация негет а төрзөн чериниң аржааны лирге, организм дораан ды бээр» деп харыылады.

Оран-бойдузувустун, Тывавыстың кайгамчык жааннары, ачылыг сугларынывыста харам чок агыл Бойдузун ол чайгаар б эртинелерин камнап, хуа лап, хирлендирбейн, бокта байн шын ажыглаар болуу бистиң кадыкшыска, узун лаарывыска үнелеп четт ажык-дузаны бээр. Кол-ла – чер-чуртувустун аржаан ырын, эм малгажын, эм оътс шын ажыглап өөренири, кэр хумагалыг болуру, амыдырау кадык овор-хевирин сагы

«Шынның» бөгүнгү аалчызы: БАЙ-ТАЙГА КОЖУУН

ДООЗУКЧУЛАР ШУПТУ АТТЕСТАТТЫ АЛГАН



Бай-Тайга кожуун чагыргазының өөредилге эргелелиниң начальниги Д.Б.Тойбу-Хаа-биле ужураш-каш, 2014-2015 өөредилге чылының түңнелдерин со-нуургап, интервью бээрин диледим.

— База бир өөредилге доозулган-дыр, башкы-ның күш-ажылынга үне-ден берип көрүңерем, До-лаана Болат-ооловна? Эң-не чүүл доозукчуларның аай күрүне шылгалда-ы кайы хире эрткенил, ону лап демдегеп көрүңерем.

— Бай-Тайга кожуунга чагыс күрүне шылгалдаларының ели чүс хуу болуп доозул-137 школа доозукчузу шупту кан билигниц аттестадан алган.

— Ындыг бе?! Байыр чеди-тур мен, Долаана Болат-овна? Чамдык черлерде, гизи-биле республикада чылгы түңнелдер дыка ий болган деп дыңнааш, эрнинде база ындыг ирги-еп бодап, ол талазы-биле тарылгалыг чугаа кылыр-зан кижини, а херек кы-да силернинде байдал өске ышкыжыл, эки-дир, Башкыларның кызыма-ажыл-ижиниң түңнели ол ажыл. Тулган-дыр, оо!

— Ооң мурнунда өөредилге ында база түңнелдеривис болган. 2014 чылда 7 мөңгүн алычылыг болдувус, а бо 2015 да 8 апарган. 9 класстарның меннери дыка нарын бол-билер бис, ынчалза-даа ий өөренкичлеривис шупту аттестаттарны алган. 5 кижини аттестаттар алган, ол иге шупту бештерге дооскан өнникчилер-дир.

— Улуг чедиинкинер-улус-тур силер, башкы-ыңарны болгаш өөренки-еринерни канчаар демде-гипер, башкы?

— Салым-чаяанныг уруг-ның болгаш оларның баш-арының чедиинкинерин ээри-биле 2015 чылдың май а кожуун чергелиг Аныяк им-чаяанныгларның следун ирдивис. Ол дээрже респу-бика чаа эгелээшкн-дир, ле дугаар эртип турар. Ко-школаларының олимпиада, урс тиелекчилери, чедиин-керлиг болган спортчула-уран салым-чаяанныглары-гаш оларның башкылары, ерлери, уран чүүл удуртук-ры байырлыг чыскаалга ки-кен. Оларга кожуун болгаш ублика найысылалы Кызыл-

дан келген хүндүлүг аалчылар байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөрнү сөглөп, моон соңгаар-даа эки чүүлдерни күззени уруг-ларга улуг деткимче болуп, олар-ны чалгынналдырганы чугаажок. Шаңнал-макталдар-даа арбын болган.

2014-2015 өөредилге чылы-ның түңнели-биле В.Б.Кара-Сал аттыг Тээли ортумак школа-зының өөреникчилери федерал-дыг деңнелдин 77, регионун 37 шаңналдарына төлөпиг болган болгаш школалар аразында мөөрейге 1-ги черни ээлзэн. 2-ги черни Кызыл-Дагның Анчымаа-Тока аттыг школазы, 3-үн Бай-Тайдың Н.Конгар аттыг школазы ээлзэн.

—Өөреникчилерниң че-диинкинери дээрже-ле, баш-кыларының үре-түңнелдиг ажылы-ла болгай, ындыг аа.

— Ийе, ынчангаш макта-санчыг башкыларым-на хөй. Байырлыг чыскаалывыска Бү-гү-россияның профессионал мөөрейи «Башкы-2015»-тиң кожуун чергелиг кадазының тиелекчилери башкыларывыс киришти. А.С.Монгуш (К.С. Шой-гу аттыг школа), А.М.Хертек (Хемчик школазы), К.М.Чүлдүк база Е.М.Болат (кайызы-даа В.Б.Кара-Сал аттыг школа) олар-га чоргаарланыр бис.

— Билигниц шынары — ке-лир үениң көрүнчүү деп болур бе, Долаана Болат-ооловна?

— Эки дооскан өөреникчиле-ривис дээди болгаш тускай-ортумак өөредилге черлерин-че кирип ап турар. Эрткен өөредилге чылы-биле дең-нээрже, өөреникчилерниң би-лииниң шынары 3 хуу бедзэн. Өөредилгениң деңнели-биле Хемчик ортумак школазы эң шыырак болуп турар.

«Дорт харылзаа» үезинде Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол ЕГЭ-ниң түңнелдери чедиин-киниг болгашын демдеглээш, Бай-Тайганың өөредилге эргелелиниң болгаш баш-кыларның ажылын мактап, бе-дик үнелелди бергени бисти эки ажилдаарынче улам чал-гынналдырган. Бо чылын база-ла доозукчуларывыс ЕГЭ-ни 100 хууга дужаап алдылар. Дээди өөредилге черинче киреринге 88 доозукчу белен, ол дээрже ниити доозукчуларывыстың 75,8

хуузу-дур.

— Шынап-ла, ажил-иш үре-түңнелдиг-дир, ону чедип алганыңарның чажыттарын ажыдып көрүңерем.

—Өөредилге эргелели беш улуг угланышкынын ажилдап турар. Ооң күүселдезин кожуун чагыргазының коллегия хурал-дарына дыңнап, түңнел турар. «Өг-бүлө бүрүзүңе чагыстан эвээш эвес дээди эртемниг уруг», «Эр башкыларны деткири» деп Чазак төлөвилелдерин бот-тандыраарынче бүгү күжүвүстү углап ажилдаан бис. Кожуун чагыргазы ол төлөвилелдерниң күүселдезиниң дугайында 540 дугаарлыг доктаалды үндүргөн, ажилчын бөлүктүн планын тур-гускан. Ол езугаар бөгүңге че-дир кылдырган ажилдар: 2015 чылдың февральда «Авырал» немелде өөредилге чериниң баазына «XXI вектиң эр баш-кызы» деп хөглүг болгаш ты-вынгырлар мөөрейин эрттирген. Ооң түңнелинде республика чергелиг «Башкы-2015», «Эң эки эр башкы» мөөрейлерге киржир башкыларны тода-раткан: эр башкы-удуртукчу А.О.Серен-Чимит, эр эртем баш-кызы Э.С.Доржу, эр кижизидикчи башкы Ш.К.Саая олар деп Тээли ортумак школазының башкыла-ры шилиттинген. Республикага болуп эрткен «Эр башкы—удур-тукчу» деп мөөрейге А.О.Серен-Чимит В.Б.Кара-Сал аттыг Тээли ортумак школазының директору 3-кү черге төлөпиг болган, Ш.П.Саая «Эртемниге эң-не бер-динген башкы» деп номинацияга төлөпиг болган.

— Уругларның чайгы дыш-танылганын канчаар органи-застан тур силер?

— Чайгы дыштанылга та-лазы-биле тускай хыналданы эртип алдывыс. «Шивилиг» уругларның дыштанылга лаге-ринге ооң мурнунда үш сезон ажилдап турган, ам ийи се-зон ажилдаар. Ниитизи-биле чүс ажыг уруг дыштаныр. Ча-гаал чылы болгаш Улусчу ужу-чаңылдар чылы болганда аңаа хамаарышкан хөй хемчеглер эртер. Ийи өгнү тип алган бис.

— Башкыларга кандыг-бир солун чүүл чогааттыганы бе?

— Интернет дамчыштыр, 2014 чылдың март-апрельде-ле Хакасияның Аскиз району-биле харылзажып, арга-дуржулга сол-чуп эгелзэн бис. Үш үнүүшкүннү кылып четтигипкен бис. Эге баш-тай эргелелдин ажилдакчылары арга-дуржулга солчуп четтивис. Ооң соонда школа директор-лары, үш дугаарында уруглар садтарының башкылары.

Бо чылын аскизчилерни Тываже чалаан бис. Кызылга ужуражып алдывыс. Улусчу чаңылдар чылы болганда на-ционал чоргаарал деп темаже ужуражылгавысты угландыр-дывыс. Июнь 29-та Азия төвү тураскаалга, Национал музейге аалчыларывыс чедирип, Т-риниң өөредилге болгаш эртем-ямызына сайыт-биле ажык чугааны кылдывыс. Ол-ла кежээ аалчыларга «Алдын-Булак» этно-культура комплекзин со-нуургаттывыс, магадап-даа ханмас чорду. Бай-Тайгаже чо-руп ора, Бижиктиг-Хаяда Киж-кежээге чедирдивис. «У нас беременная женщина, а у вас воин-мужчина» дээр улус болду. Шивилигге спортчу маргылда-ларга күжүвүс шенежип, дыш-тандывыс.

Светлана БАЛЧЫР чугаалашкан.

ШИВИЛИГ АРЖААНЫ

Бай-Тайганың чону, оларның буруңгу өгбелери долгандыр турар бойдузу-биле сырый хол-баалыг, аңаа кончуг хумагалыг. Кожуунун девискээринде ыдык-тыг черлер-ле хөй. Оларның аразындан Шивилиг аржааны катап-таттынмас онзагайы-биле өске черлерден ылгалып турар.

Ынчангаш чайның ортаа айы келирге аржаан суу «бы-жып» эгелзери-биле, чүгле Бай-Тайганың эвес, республиканың, Саян артындан келген аян-чо-рукчулар, дыштаныкчылар ол аржаанче, шөлээзи келирге, чоруптар ыңдыг улустун саны чылдан чылче улам көвүдөп турары өөрүнчүг.

Аржаанның бажында Ак Тара деп кыс бурганның овор-хевири-ни сиилбээш, хат-чаыска өтпес кылдыр шилдээш, тургускан. Үе-дүптөн бээр-ле ол чоок-кавының малчыннары, арааттары, чуртта-кчылары алды айның төңчүзүндө, чеди айның чаазында мал-маган семирп, хойтпак-тарак элбээнде бурганның, аржаанның девискээрин чаартып, дерип, дагып найыр-дойну эрттирер чаңылдыг.

Чалаткан ламалар бурганның чанынга келгеш, олурупкаш, чыг-лып келген улуска ном номчуп, дамбыра чайып, бүрээ-бүшкээ этсип эгелзэрлер.

Ол үеде ламаларның чанын-га чыылган аржаанчылар, чон ол ламаларны дескиндир олу-руптарга, ламалар саң салып, чажыг чажар чаңчылын амга чедир салбааннар. Ол үе-дүпте тывылган чаңылдың алыс ут-казы ханы, келир үези узун, аныяк-өскенге, улуг кижилерге-даа кижизидикчи салдарлыг чаа-гай чаңыл-дыр. Эрте-буруңгу төөгүдөн бээр улажып келген чаагай езу-чаңылдарына өзүп олар келир салгалдарывысты чажындан тура өөредип, киж-зидер ажылывыстың бир чугула хевири-дир.

Бай-Тайганың хуу сайгар-

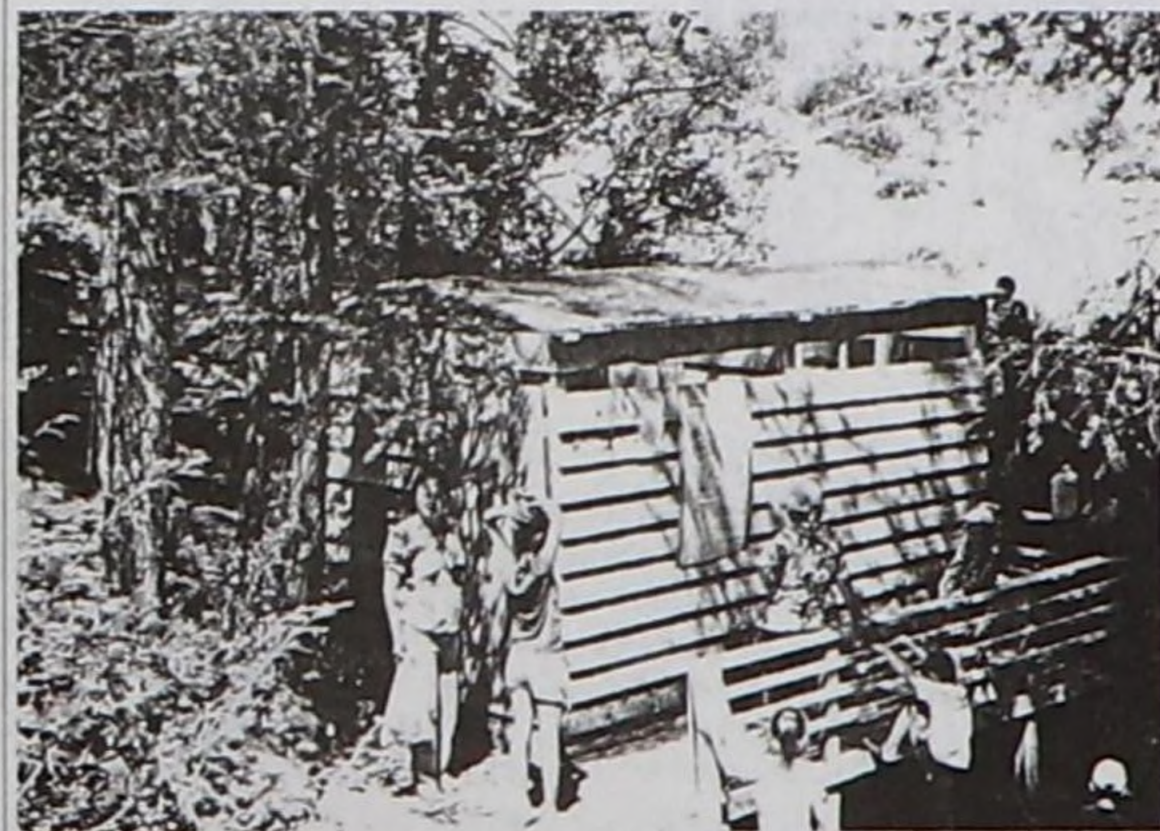
артык чыргал, таалал чокышкыш кылдыр сагындырар.

Аржаанга киргеш, үнүп келген кижини чиигеттинип, арыгланып алыр дээш, чаа бажыңгыштарның туалединге кирип келирге, ол черлер хо-орайда чаагайжыды туттунган бажыңнарның туаледи-биле дөмей. Чиигенип алгаш, хен-дирин тыртыптарга, суг боду-ла бадып эгелзэр. Аржаанга дыштанып келгеннерге таа-рымчалыг байдалды тургузар дээш, улус чурттаар хөлөзилг бажыңгыштарны чыл бүрүдө немей тудуп турар.

Аржаанчыларның хостуг үезинде арыг агаарга ой-наар шалалап каан волейбол шөлүн, стол теннисиниң, би-льярд оюнунун залдары база дыштанып келгеннерниң эр-ге-ажында. Фельдшер эмчи дыштаныкчыларның кадыын үе-үлөп хынап, арга-сүмезин аржаанчыларга көргүзүп, эм-таңын база ап алган чоруп ту-рар. Аржаанның девискээринде корум-чурум, чаагайжыдылга айтырылгы чугула черлерни ээлеп турар. МТС, Билайн бол-гаш Мегафон мобильдиг теле-фоннар харылзаалары ажилдап турар.

Шивилиг аржаанның девис-кээри кат-тоорук, мөөгү, эм-оъттар-биле кончуг байлак. Ынчангаш дыштаныкчылар хостуг үезинде арыг агаарга селгүүстөп, арга-арыгдан, тай-гадан кат-чимис, тоорук быжа бээрже, тайга кежини база чет-тирип турарлар. Төөгүлүг, ту-раскаалдыг черлер Шивилиг аржаанның девискээринде база хөй.

Аржаандан 1 километр ырак Эзым деп черде боду бүткен янзы-бүрү дүрзүлүг улуг даштарның арга эдээ черде чаптылган дизин хөйү-биле сонуургап, көрүп болур. Ол



лыкчылары Шивилиг аржаа-нын амгы үениң негелделе-ринге дүгжүп турар дыштаныр чер кылып алыр дээш, улуг ажылды кылып турарын көргөн мен. Аржаанчыларның шорга-ларга кирер өрээлчигештерин, идик-хевин уштунуп алыр чер-лерин таарыштыр кылганы онза чораан. Аржаан аккан шоргаларның тус-тузунда кан-дыг аарыгларга дузалап болгу дег даңызын бижээш, аскан.

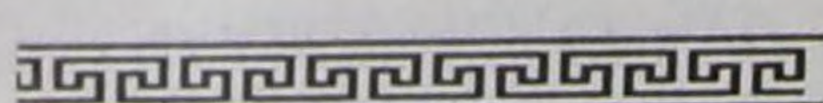
Шоргаларлыг өрээлчигеш-терге кирип келгеш, уштунгаш, шорга таварыштыр аккан кылаң кара аржаанның суунун күштүүн чүү дээр. Тускай кылдырган сандайларга олуруп алгаш, шаптанып, оорга-мойнун, бут-даванын 5-10 минута хире үеде шаптанып, каксып алырга, оон

бойдустун боду бүткен турас-каал даштарының бирээзин сонуургап, ону дескиндир кы-лаштап, хайгаарап тургаш, ол дашка «Амыдыралдың эгези» деп атты чогаадып кагдым. Ооң алыс ханы утказын номчукчу боду билип каары чугаажок.

Шивилигге дыштанып келген аржаанчыларга, аян-чорукчу-ларга чоок-кавының малчын-нары ээдин, сүдүн, быштаан, сметаназын үргүлчү кээп, садып турарлар. Бай-Тайганың онза-чараш булуңнарының бирээзин кысказы-биле бижип, чурукка тырттырып каарга, мындыг-ла-дыр.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнун тырттырган чуруктары.



БАЙ-ТАЙГАНЫҢ АЛДАРЛЫГ КИЖИЛЕРИ

Шаг-шаандан бээр Бай-Тайга кожууну бодунуң ажил-ишчи, хүндүткелдиг кижилери-биле алдаржып келген. Ат-сураглыг малчын, Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры, маадыр ие Үрүлө Кандан биле Ленин орденинин эдилекчизи почтачы Дүү-Дарый Салчакты адаарга-ла четчир. Оларны чон шупту таныыр, билир, төөгүдө адын арттырып каан кижилер-дир.

Бөгүндө Бай-Тайга база-ла алдар-аттыг кижилери-биле байлак. Оларның чамдыктары-биле ужурашкаш, бистиң «Шын» солунуң корреспондентилери чурукка тырттырып ап четтигипкеннер. Кожуун Наадымының байырлалын таварыштыр Бай-Тайганың бо хүндүлүг кижилеринге байыр чедирбишаан, оларга быжыг кадыкшылды, өг-бүлезинге аас-кежикти, амыр-тайбыңны күзеп каалыңар.

Долзаңмаа Салчаковна Суглай-оол (РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы) биле Полина Хертековна Балдан (улус өөредилгезинин хоочуну) В.Б.Кара-Сал аттыг Тээли ортумаа школазынга хөй чылдарда ажилдап келген башкылар — эжишкелер. Оларның доозукчуларының аразында кандыг мергежилдин кижилерин чок дээр. Хөй



чылдарның дургузунда аныяк башкыларга арга-дуржулгазын дамчыдып берип келген дагдыныкчылар-дыр.

Көк-оол Байыр-оолович Салчак — хоочун башкы. Чоокка чедир-ле «Авырал» уругларның немелде өөредилге черинге башкылап турган, ам хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Ол — 2-3-даа номнарның автору. Өөреникчилерни журналист мергежилдин эге билиглеринге өөредип турган башкы.



Октябрь Салчакович Таргын Новосибирск хоорайга партияның дээди школазын дооскан. Хөй чылдарда кожуунуң колхоз-совхозтарынга директорлап чораан, арга-дуржулгалыг удуртукчу.

Ким Көк-оолович Сарыг-Донгак —



Тыва Республиканың алдарлыг башкызы. Хөй чылдарда школаларга өөредилге эргелекчилеп, директорлап ажилдап чораан. Ам хүндүлүг дыштанылгада. Ынчалза-даа идепкейжи туружун ам-даа салбаан. Кожуунуң хоочуннар чөвүлелин кижигү.

Марина Окпан-ооловна Салчак — Тээли ортумаа школазынга хөй чылдарда математика башкылап, өөредилге эргелекчилеп ажилдаан. Ам ТР-ниң Бай-Тайга кожуунда уругларның эргелеринин талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи. Идепкейжи башкы. Хөй шаңналдарның эдилекчизи.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи, ат-сураглыг хөөмейжи Андрей Хертекович Өпейни танывас кижиге ховар. Ол — өөнү ишти Марина-биле, оолдары Андриан, Кежик олар-биле уран чүүл фестивальдарының доктаамал киржикчилери. Оларның уруу культураның дээди өөредилге черинде өөренип турар. Бичии огул Кежик — Москваның Щепкин аттыг театр училищезинин сургуулу.



Владимир Байырович Салчак — күш-ажылдың хоочуну. Хөй чылдарда Бай-Тайга кожуунга электриктеп ажилдааш, бо хонуктарда хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Аныяктарның идегелдиг дагдыныкчызы.



БАРЫКСАНЧЫГ, ЧУРТТАКСАНЧЫГ НАЙЫРАЛДЫГ КОЛЛЕКТИВ

Бай-Тайганың кожуун эмнелгези бо чылын тургустунганындан бээр 75 чыл оюн демдеглээринге белеткенип турар. Байырлалының бүдүүзүндө коллективке четкеш, улуг эмчизи Б.Б. Монгуш-биле бистиң корреспондентилеривис ужуражып, чугаалашкан. Оларның аразында болган чугааны моң адаанда парладывыс.

биле долу четчелеттинген бе? Эм-таң-биле хандырылганар кандыгыл?

— Рентгенолог эмчи биске херек болуп турар. Акушер-гинеколог эмчивис өскээр ажилдап чорупкан, ынчангаш ындыг мергежилдиг эмчи херек. Хирургувис — декрете. Өске эмчилеривис бар, ажилдап турар. Эм-таң-биле хандырылгавис ажырбас. «Кадыкшыл», «Модернизация»

кээр боор деп идеген, м — Салбырларны зип көрээлинер, аа. Н далды таныштырып, Буян Борисович.

— Ийе, ынчаалыңар хирургия салбыры-дыр, нуг бис. План езугаар к нерни кылып турар бис. далда санавиацияны ча бис, оон аңгыда кожавыс Хемчик кожуунуң төп



Поликлиника коллективи.

— Үш дугаар чыл ажилдап турар аныяк эмчи деп силерниң дугайыңарда дыңнадывыс, Буян Борисович, бодуңарны солунувустуң номчукчуларыңа таныштырып көрүңерем.

— Барыын-Хемчик чурттуг мен. Кызыл хоорайга өскөн мен. Аңаа №1 школаны дооскаш, медицина училищеже өөренип киргеш, ону доостум. Оон соонда улаштыр Алтайның күрүнениң медицина университетин доостум. Барыын-Хемчиктин төп кожуун эмнелгезинге ийи чыл ажилдаан мен. Кызылга №1 божудулга бажыңыңа база бир чыл ажилдадым. «Земский доктор» деп төлөвилел езугаар 2013 чылда мени Бай-Тайга кожуунче улуг эмчи кылдыр томуйлааш, ажилдадып чоруткан.

телевилелин дамчыштыр чаа дериг-херекселдер-биле четчелеттинип тур бис. Наркоз-тыныш аппарадын, КТГ, кезишкин столу, бичии уругларның тыныш аппараты, мониторлуг апардывыс.

— Септелге чоруп турары ол бе, Буян Борисович?

— Ийе. Удавас, август 1-де, эмнелгевистиң байырлалы болуп, ынчангаш чугайланып, дозуланып, аңаа белеткенип чоруп тур бис. Чер шимчээшкининин соонда үрелишкчинер дээш акша камгалап алган бис. Соңгалар, эжиктерни эрткен чайын-на чаартып алдывыс. Котельнаяда одалга системазын солуп алдывыс. Чаа немей туткан эмнелгевис бажыңы соой берген, ынчангаш оон одалга системазын ам солуп бис. Солун

биске дыка дузалап турар. Терапия салбырында вис. 15 орунуг. Узини кы рар. Колдуунда аарыгны ба болдурбас дээш ол угланы биле ажилдап тур бис.

Уруглар салбырында 1 бар. Инфекция салбыры орун бар. Эмнеривис, капе дээш, шупту бар. Лаборатория дыка шырак. Аккредитация эртип алган. Анализтернин зун кылып турар.

— Бай-Тайганың чурт чонунуң кадыкшыл бай ниитизи-биле чугаалаар кандыгыл, Буян Борисович?

— Хан бажыңыңы улу тар, чүрек аарыг кижилер хөй аарыг, гастриттиг кижил саны хөй. Эмчилернин сүмелерары эм-таңын доктаамал и айтышкыннарывысты күүс боор-дур. Ынчангаш хура лаага-даа бо-ла чугаалай дир мен. Аарыг кижиге арага ишпес, тааклы тыртпас уж Организмге эң-не улуг ховар рип турар чүүлдер ол ышка Бодум база таакпылаар кааптым. Эгезинде берге ынчалза-даа чоорту чаңчыга дир, ам шуут сагынмас-даа ган мен. Таакпылаар кижилер дээр-ле оон адырылганы дээр.

Удуртур ажилга арга-дур гам хөй эвес-даа болза, ралдыг коллективимниң де чези-биле, хоочун эмчиле сүмези-биле багай эвес ажы чоруп турар мындыг-ла-дыр б

— Чоннуң кадыгын к лаар буянның ажил-ижиге чедишкчинерни күзедир Байырлалдарыңарны эки тирер силер. Интервью четтирдивис. Байырлыг.

Светлана ДАЧЫН — чугаалааш Владимир ЧАДАМБА



Дүрген дузаның эмчилери.

Беш чыл ажилдаар дугуржулга-лыг мен. Өөм ишти эмчи сестра-зы кижиге, ол Барыын-Хемчиктин төп эмнелгезинде ажилдап турар. Тускай мергежилем анестезиолог эмчи мен.

— Коллективинер эмчилер-

арнын ажылап дыңнадып каарын чөпшээрер көрүнер, бистиң эмнелгевиске ажилдап чораан хоочуннарны, эмчилерни, сестраларны — шуптузун августуң 1-де байырлалывысче чалап тур бис. Орук-суурну ырак дивейн мерг

БАЙ-ЛА-ТАЙГА — ЫДЫК ТАЙГА

КОЖУУНУВУС ЧОРГААРАЛЫ
— «БАЙ-ТАЛ»

«Аңгыс суур — чаңгыс үлгү» деп төлөвилелди ийдирип сорулгалар, тоң айылдар көрдүнгөн. Кожууну чоргааралы КУБ «Бай-Тал», оларның ажил-ижи республикадан аңгыда — нувус чоргааралы Бай-Тал иңгир Федералдыг округта иңгир апарган. Унитарлыг үлгүниң удуртукчузу Кызыл-Иколаевна Кочал-оол кончуг гыр, эрес-кежээ, малчын-и деткиир, ылаңгыя аныяк-арга-сүмелерни кадып,

ажыл-агыйже хаара тудуп чоруур. Чылдан чылче бүдүрүлгөдө аныяк малчыннар немежип турары өөрүнчү. Оларның бирээзи — Эрес, Саида Эрегелерниң өг-бүлөзи. «2014 чылда көдээ ажил-агыйның аныяк фермерлери» деп программага даянып, деткимче кылдыр грантыны алган. Олар чаа кыштагны дөргүл-төрелдери биле тудуп, шээр болгаш бода малды 600 ажыгы садып алган, оон аңгыда 40 ажыг чылгылыг, чаа тракторлуг.

Малчын кижиниң мергежили берге болгаш нарын. Кыштын соогу, чайның изии дивейн чылдың дөрт үлериңде малын малдап, сизген-ширбилин белеткээр ажилдар кидин түлүк боор. КУБ «Бай-Тал» оларның ажил-ижи чымыштыг, амгы үеде мал-маганын тайгаларда чайлаглап турарлар.

Ажил-ижинден аңгыда бүдүрүлгениң ажилдакчылары хөй-ниитчилер, оларның бир онзагайы байырлалдарны шын, шынарлыг, бедик уткалыг эрттирери. Чижээлээр, Чаа чылдың бал-маскарадында шупту аңнар кылдыр кеттиниң алгаш, аңгы байырлап эрттирер чаңчылдыг, Шагаа байырлалында шупту тыва хөптерлиг, чолукшуга езулалын эрттирер. Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгөзи бо чылын Улуг Тиелелгениң 70 чылында шупту шеригжиткен хөптег чыскаалга киришкеш, шериг чыскаал көрүлдөзүң бир дугаар черни чаалап алган.

Уксаалыг хой, өшкү, чылгы, сарлык мал ажил-агыйлыг бүдүрүлгө, кожуун наадымын көскү чедиишкыннерлиг уткуп турар.

ЭКОНОМИКАВЫСКА ЭКИ ДЕТКИМЧЕ БООР

Бай-Тайга кожуун чагыргазы Тываның Баштыңы Ш.Кара-дун ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарына 2014 чылдың декабрь 16-да чоруткан Айыткалының күүсөлдөзүн ил алыры-биле 2015 чылдың январь 26-да 53 дугаарлыг таалды хүлээп алган.

Каадынган тудуглар дугайында Бай-Тайга кожуун ыргазының даргазының экономика талазы-биле оралакы А.С.Чанзанга каш айтырыгларны салып, чугаалаштым.

Эргижирээн азы кагдын-дугларны бускаш, оон ор-чаа объектини ажылгалга р ажил чоруп турар-дыр, терден адап көрүңерем, ергеевич.

Кара-Хөл сумузунга эрги сани турган черни аштап-арыг-хуу сайгарлыкчы Г.Д.Иргит ижи кирер кафени аждадар пар. Амгы үеде чүгле иштики тарын доозары арткан. Тус гиниң черин арендага алгаш, бүрүткелин эрткен. Тудугнуң деп документилерин кыл-аш, электри чырыын кирип Эр-Хавак суурда эмнелге суунуң кагдынган тудуун база каапкан. Оон ыңай бузар тур-га ам-даа 3 тудуг онаажыр: и-Даг суурнуң октаптыңан бажыңы, Бай-Тал суурнуң адыңган спорт залының ту-бузар ажилдарга аар техни-реглеттинип турар. Эргиде ил-Даг» совхозтуң Кызыл-садыын бускаш, чуртталга дын тудар сорулгалыг хуу-лыкчы А.П.Сарыглар тус у хүлээнип алган. Амгы үеде ентилерин кылдыр ажил чо-рар.

Ажылгалга кирген болгаш деп турар тудугларга док-оларны кымнар, канчаар таар деп турарын тодаргай пап бериңерем.

Кара-Хөл сумузунда каг-и складтарны хуу сайгар-и Ужар-оол Александрович дагдынып алган. Тус тудуг текчилер конторазы кылдыр уттунган. Амгы үеде доку-ментилерин белеткеп турар. Кы-агда колбаса кылдыр цехтин и арат-фермер ажил-агый-рлан Ким-оолович Адыг-оол-нип алган. Тус арат ажил-и герефорд уксааның эъткир иш бода малын тудуп турар. үеде ол объектини түр када

хаап каапкан. Чер участогунуң до-кументилерин кылдыртып алгаш, электри шугумунга коштунуп ап болур. «Тээли» совхозтуң гараж-тары турган черни хуу сайгарлык-чы М.Х.Чултурга чазаныр болгаш дарган ус-шеверлерге продук-ция бүдүрер цех ажадып аар кылдыр берген. Тээли ортумак школазының немелде өөредилге черин эде кылгаш, уругларга таа-рыштыр кылгаш, өөреникчилер-биле ажилды чорудуп турар. Тээлиниң садыг конторазын хуу сайгарлыкчы Алек Делгеревич Хертек чазаныр цех кылдыр эде тургускаш, ажилдап эгелзэн. Ол ышкаш Шуйнуң «Мурнакчы» совхозтуң эрги тудуун хуу сай-гарлыкчы Эрес Алексеевич Хер-текке хүлээндирген бис. Бажың эт-херекселин чазап кылыр мас-терская ажадыр. Иштики ажилда-рын төндүрери арткан. 2014 чылда Бай-Тайга кожуунуң сайгарлык-чылар деткиир фондузундан ни-тизи-биле 350 муң акшаны берген. «Бай-Тал» совхозтуң эргиде тур-ган машина-трактор мастерская-зын база катап септеп, тургускаш, тараа шыгжамыры кылып алган бис.

— Бо-ла тудугларның ара-зындан ам бо хүнде чонга хе-рек, ылап-ла хөйге, ниитилелге ажыктыг тудугну катап «дир-гискеш», часпаан-дыр бис деп түңнөп болур тудуг дугайында делгереңгей чугаалаптыңарам.

Ийи-даа дээди эртемниг кижилер ажил тыппайн олуруп турда, хол-биле ажилдаар, узаныр, дар-ганнаар, даараныр, аргыттынар дээш, өске-даа мергежилдиг улус хол куруг олурбайн, амыдыралын улап чоруй баар үе келген. Эм-даа сыжыртып бээр, хөмүр-даш киир октап бээр, молдурга-даа чазап бээр, куруг болбас, чажаңың бээр, кижиниң күжү, үеи халас болбас, өртектег. Чуртталгага

ажыктыг, шаанда «хлеб дилеп чип-тер хире орустап билир мен» дзэн ышкаш, хлеб ажилдап аар мерге-жилем бар деп чугаалаптар аныяк-тар бисте хөй. Көдээ школачылар-ны күш-ажылга өөредир, ажилчын билиглерниң эгезин айтыр, келир үедеги мергежилин шилип аарың-га дузалыг билиглер-биле деткиир сорулгалыг өөредилге комбина-ды Бай-Тайганың Тээлиде ажил-дап турар.

Эки үеде септелге кылбайн барганындан, үрде ажылгаттын-майн, кагдынганьндан сандарай берген турган октаптыңан тудугну эде-хере туткаш, уруглар өөренир чер кылдыр септеп алгаш 2009 чылда муниципалдыг өөредилге комбинады «Мергежил» бодунуң ажилын эгелзэн. Удуртукчуз Сай-лык Сергеевна Иргит, Өөрдилге адырының күрүнениң федерал-дыг кеззеңиң үлегеринге дүүшкен программа езугаар «Технология», «Автодело», «Парикмахерниң уран аргазы» болгаш «Дааранырының уран аргазы» деп дөрт угла-нышкыннар-биле өөредип турар. Күш-ажыл кижизидилгезин чору-дарыңа салдарлыг боорундан аңгыда, келир үеде шилип аар дзэн эртемниң эге билиглер-биле таныштырар немелде ки-чээлдерни база сүмелеп турар, чи-жээ, юридиктиг билиглер болгаш психологияның эге үндөзүннери-биле таныштырар. Ол ышкаш өөреникчилерниң бот-шилилгези-биле мода сеткүүлдеринде дег ча-раш каасталгаларны кылыры азы бодунуң эргелерин билип алырын-га ажыктыг кичээлдерни эрттирип турар.

Дааранылга кичээлдеринге пөстүң шынарын, чуруун, чу-рук майыын кылып, быжарыңа чедир өөредир. Ынчап кээр шеве ур чон деп сурагжаан бай-тайгажыларның салгалдары торгу-чычы пестерден даара-ан тыва тоннарны, анай-хураган кежинден эттеп кылган чеңи-чоктарны база-ла ада-өгбөзүнн оруун изеп, шевеңер дээр адын сыкпайн, даарап өөренип чоруп оары кагдынган турган тудугну катап кылып алганыыс чонга ажыктыг-дыр.

Светлана БАЛЧЫР,

АЖЫКТЫГ АРЫЛАР

Хлеб быжыар ажил суму бүрүзүңде шагда-ла эгелзэн. Чүгле Тээли суурда безин дөрт пекарня янзы-бүрү сорттуң хлебтерин быжырып, амгы үеде чаагай хлебтен өске амданныг боорзактарны, аңгы-аңгы бу-лочкаларны хөйү-биле чонга садып турар. Өске сумуларда алгы-кешти эттээр, тыва өг-ыяжын чазар, чонар-даштан шевеңерлээр, тудуг материалдары белеткээрден аңгыда Кызыл-Даг сумузунда ары азыраар талазы-биле ажил шуудаан. Ол дээр, Оюн Мерген Викторович (Таңды кожуунуң Бай-Хаак чурттуг) өөнүң ишти Марьяна Намчыл-ооловна оларның кызы-мак чоруунуң ачызы-дыр.

Төлөвилелди 2001 чылдан боттандырып эгелзэн. Эң-не

баштай 15 уя, өг-бүлө арылар-ны садып алган. (кыс арылар, эр арыларны ийи аңгы хевир-лерге чарар, ажилчын ары-лар, төрүдөр арылар деп база ажы-төлү). Ары азыраары амыр эвес ажил, оларга эът-кешти шактыртып тургаш чаңчыктырып өөредир. Чайгы үеде оларны сериин арыг агаарлыг тайгага чайлагладыр, кыжын ижээңге өг-бүлелери-биле кыштаар, май айдан эгелеп ары чигирин берип эгелзээр. Эгезинде 230 кг ары чигирин ажаап алган болза, чылдан чылче саны көвүдөп, чонга чиик өртекке садып, кожу-ун болгаш республика чергелиг ярмаркаларга кирип турар. Амгы үеде олар арыларын Көөп-Сөөктүң сериин тайгаларында чайлагладып турар.

САЛГАЛ ДАМЧААН
САРЛЫКЧЫ

Шаандан тура Шуйга эрес-кежээ, алдар-аттыг малчыннар хөй чораан. Оларның бир сал-галы Өнүгү Салчактың оолдары Алексей, Андрей база Адыг-оол олар адазының соон салгаан кайгамчык ажилгыр, туттунгур чоруу-биле, езулуг амгы үениң бурунгаар көрүштүг кижилери болуп чоруурлар. Оларның эң бичизи — Адыг-оол. Сарлык малды ол школачы чылдарында-ла кадаржып, ада-иезинге дуза-лажып чораан. Ачазы бурганнай бээр, авазының мал малдаар кол чөлөңгиижи апарган. Школа дооскан соонда, Москва об-лазынга шериг хүлээлгезин эрттирген. Шаандан тура оон өгбелери Шуй болгаш Ак-Хем тайгаларында сарлык малдап чораан хоочун малчын уктуг улус чүве. Шеригден халажып келген дораан малчыннап кирипкен. Ол — кыш, чай дивес чылдың дөрт ээлчээңде Шуйнуң Олуттаарлар, Мөңгүлектер, Барлыктың Бугаш-тарга сарлык малдап чоруур кай-гамчык эрес-кежээ, омак-сергек оол чүве.

Бир чайын Дустуг-Хем аржаа-нынга дыштанып чедер бергеш, Чараш-Даш тайгазынга үнүп, оон чараш даштарын көөр дзэн, Кызыл хоорайдан келген улус Олуттаарга чедер бээр, ол тай-га дургаар шыва алы берген сарлыктарны көргөш, магадап, чарашының шаанга кирген дээр. Бүдүн тайганы шыва берген, ону каастап, хээлзэн дег кара, ак шокар, көк сарлыктарны көөргө, шынап-ла, тоолда дег чараш болдур ийин. Чайын ол тайгалар-га малын семиртип, боттаңнап чайлаан оолдар Адыг-оолдун шыдамын, кызымаан, эрес-тиин кайгап чугаалажыр. Тайгага черле ыңдыг, чаъс амыр-соксаал чокка чеди хонук дургузунда чаап кээр. Ындыг дүннерде Адыг-оол чаъска кедер плажын эштипкеш, аъдын чанында эзертеп, өртеп алган, каш-даа хондур уйгу-чы-дын чок, олура хонуп өөрөңген кижидир. Эртең даң бажында сарлыын боду сагаш, чиң-сарыг сүттүг шайын аартап каап хөөрөп олурар. Сарлык — кончуг дошкун мал. «Ону канчап саап алыр сен — деп айтырарга, «марля күжү-

биле саап турар мен» — дээш, каттырып каар болган. Шынап-ла, чеже-даа чаажыктырып, эргеледип, чассыдарга, ол кончуг сыртылааш болгаш, ону саарга хууңга дегген сүт даажындан хонуп, сырт дивезин дээш хууң аксынга марля шарып алгаш саар кижидир.

Оон хууда сарлык беш чүс ажыг, чылгызы 30 ажыг, шээр малы 600, инектери 40 ажыг. Сар-лыын тайгада кадарып, шаандан тура совхозтуң сарлыын кадарып чораан Алик Шойдаң база оон оолдары Аңгыр, Аганак олар-биле ээлчөжип, малдап чоруур. Ол оолдарның сарлыкты дугаарлап, сыжыртып, тарып, чазап билири улуг сарлыкчылар-биле дөмей. Сарлыктарны суурнуң, кожуунуң өске-даа улусунга чыш кылдыр садып, уруглар садын эът-биле хандырып турар. Сарлыктың ук-саазын экижидери-биле «Тоолай-лыг» ажил-агыйдан бүдүрүкчү бугалар садып алган. Тайгаже дус болгаш аъш-чем, мал чеми чедирери берге. Ынчангаш «УАЗ» маркалыг чүк машиназы база бар.

Оорлар болгаш бөрүлөр мал бажы өстүреринге улуг шаптык, моондак. Бөрүлөргө бызаа, мол-дургалар алыспас дээш уйгу-даа удувас, амыр-дыжын, аштаар хырнын-даа бодавас ажилчын кижидир. Авазының кыштаа Ак-Хемнерде. Чайын, күзүн мал чөмин шыырак белеткеп, 10 ажыг машина сизген, 6 тонна суланы кыштагда дүжүрүп алган. Оон келир үеже көрүжү бүзүрелдиг, планнары, сорулгалары улуг. Сарлык санын ам-даа өстүргөш, ферма тургузуп, сүт болгаш сар-жаг бүдүрер сорулгалыг. Аныяк сарлыкчы оол Адыг-оол Өнүгү оглу Салчак оран чуртун ээлеп чоруур, өгбелерниң изин изеп, соон салгаан аныяк сарлыкчы, аныяктарга үлегерин көргүзүп, оларны сургап, күш-ажылга өөредип чорууру чоргааранчыг. Сөөлгү үеде бай-тайгажыларның сарлыктары чылдан чылче көвүдөп, аныяк оолдар сарлык малын тайга-таңдызында мал-дап чорууру өөрүнчү.

Ким САРЫГ-ДОНГАК,
Шеңе КУУЖААН.

«Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжыышкыны

Салим СУРУҢ-ООЛГА

Хөлегелиг көк-көк даглар аразында
Хөмөйлеп өскөн чериң бо-дур, акый,
Актың оглу, чоргаар өскөн Салим Сүрүн
Алдар-адың мөңгөжирзэн магалыг-дыр.

Эрткен-дүшкөн аалчылар маңаа келгеш,
Чечек сунуп, күдүк базып мөгөөрлер,
Сээң чараш, арттырып каан ырларыңны
Сергек салгын, Актың саары дамыдып кээр.

Арттын кыры бедик черде тураскаалды
Алаш хемниң салам дажын шилип алгаш,
Чогаалдарың номчуп чоруур салгалдарың,
Чоннуң эртер оруу черде салып кагды.

Ыры-биле чүрээң чүгүлзэн аныктар
Ырак-чоокка чаңгыландыр бадырыптар,
Тураскаалың тургус-чуп каан дунмаң-дыр мен,
Салим акый, сагыжымда мөңгө чор сен.

Афган дайынның киржикчизи: Яков Сортай-оолович МОНГУШКА

Сыгыр октар бажын ажыр
Сыыладыр эртип турда
Афган черге хосталга дээш
Амы-тының харам чокка,
Ада-чурттуң тиилелгезин
Алган чораан оглум-дыр сен.

Мөңгө харлар шуглап алган
Мөңгүн-Тайга бедик болгаш
Чериң-чурттуң сүлдө-сүзүү,
Сени база камгалаан-дыр.

Тайгаларың шуурган-хады,
Дайзын октан камгалап ап.
Тайзып чораан звейикпе!

Афган черден совет шериг,
Аңгыланып келгенден бээр,
Чээрби бешки чылы-биле,
Чедишкенин, сөзүң күзеп,
Сеткилимден йөрзөп чордум.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.
Бай-Тайга. Тээли суур.

АЧАМ ХОЛУ

Тайып барып ужарымга,
Ачам холу тургузуп каар
Дадыккан-даа, шыдамык-даа,
Ачам холу бүзүрелдиг.

Кадыг ажил кылып
Ачам холу авыралда
Амыдырал сайзыра
Ачам «алдын» холд

Бажым суйбап, чассыдып кээр
Ачам холу эргелдиг.
Хавырыктыг адыштары
Камгалап кээр идегелдиг.

Уруу мени өстүрүп
Уран шевер ачам х
Ыры, шүлүүм сөстө
Алдаржыдып йөрзө
Сайда
Тээли суур.

ТЫВАМ-ДЫР СЕН.

Аңгыр, кастар, өдүрөктер
Ак-көк хөлде хомус ырлыг
Айлаң куштуң аян ыры
Арга-эзим таалалы
Алдын хээлиг Тывам-дыр сен.

Дорудайын тудуп му
Торгу хевин шилип ке
Тос чүзүн сүрүг малда
Тодуг, омак байлак чо
Тоол чурту Тывам-ды
Амили

Тээли ортумак школазының 6 «б» класының өөр

ДЫДЫРАШ-ЧЕЧЕК-ООЛ ДААЙ

(Сактыышкын)

«Мөңгүлектин» удуртукчузу
Н.П. САЛЧАК.

Улус чон аразында элдепиг
кижилер чурттап чоруур. Мээң ие
төрели, даайым — Чечек-оол Ба-
кырович Хомушкун бичиизинден-не
бүдүн өскүс өскөн, ийи кады төрзөн
оол чүвөлөрлүг кижилер чораан. Чол-
дахсымаар боттук, шоолуг бедик
эвес хаайлыг, кончуг кара будук-
биле чаап каан дег дыдыраш
баштыг, хүрөң шырайлыг кижиле
болгай. Бир-бир көөргө, Африка
чурттуг улуска-даа дөмей.

Билип кээрмиз-ле, ол даайы-
выс аалывыста бо-ла турар. Авам
шала чугаакыр болгаш эпчок кын-
ныптарга, могоаттынып чоруткаш,
база бир төрелин аалынче чо-
руй баар, ыңдыг чүве.

Даайывыс кайда-дыр, аалдың
бичии уруглары шупту ону дол-
ганыр бис. Аажок баштак, хөглүг,
солун чүлдөр чугаалаар. Баштак-
таныры бир тускай. Бичии уруг-
лардан бир кижилер тенектенипкен
болза: «Аваң, ачаң ажылдавас
эвес, кырган-аваң садыг барбас
эвес, эки-ле кедереп тур шүве»
— дээр. Бис ол хөөкүйнүң оозун-
даа херекке албас бис, ол биске
черле кадыгланым-даа көрбзөн.
Кежээ боорга: «Тоолдан очулду-
руп берем, даай» — деп, эзрейип-
ле эгелээр мен. Ынчан көдзөгө
электри чыры бар эвес, дең
чырыныг бистерге орус тоол-
дарны очулдуруп бээр. «Мөгенниг
аътчыгаш», «Иван Тажы болгаш
көк бөрү» деп тоолдарны ынчан,
даайывыстың аас-биле очулду-
рунган, дунмам оол-биле бир
дугаар дыңнаанымыс ол. Ооң орус
дылды билири бисти кончуг кай-
гадыр турган. Илдик чок бижири,
номчуур, хостуг чугаалаар. Дыды-
раш-Чечек-оол даай колдуунда-ла
тудуг организациязыга ажыл-
дап чораан. Ол организациязың
тудугуларының чамдызы орус
чондан ызыгуур салгаан кижилер
база турган, олардан база
өөренип-ле турган боор.

Чүвени ойзу чугаалаар оон
чаңы, кижилерниң чымчак сетки-
лин оттуруптар болгаш кичээң-
гейин хаара тудар болган деп
билир чордум. Кежи, шырайы
караңгыр өңүг бир акыйга чон
«Кара Саша» деп шолу берген, а
бистиң даайывысты «Ак Саша»
дээр. Чурум үрзөш, херек эрт-
тирип чораан кижилерни: «Мор-
флотка тепкен оолдар» — дээр. Үр
көзүлбейн баргаш көстүп кээрге,
ыңдыг болгу дег. Ол үеде моряктар
дөрт чыл болгаш шеригден хала-
жып кээр турган үе турган.

Даайывыс чамдыкта, Таңды
кожуунга чурттап чораан акызы Ба-
йыр суга база баргаш кээр кижилер.
Ол келгеш, бир тоол-домаан ыдып
кээр: «Өскөл оргаш, Ак-Довурак
вокзалыңа рюкзакым чидирип ал-
дым» — деп келир. Аалга турган
улус каттыжырыңа белеткенип,
чүнү-ле чугаалаар эвес дээш, ки-
чээңгейин олче угландырыптар-
лар.

— Хөдөлөң автобузу-ла чо-
руй барган чүве, эскербейн барган
мен, чүктешким чок — деп эгелээр.
Бичии уруглар шагда-ла чанында
бис. Ынчанмайын канчаар, даайы-
выс кээрге, биске улуг байырлал.
Оон биске белек бар-чогу-даа
дөмей-ле. Даайывыс чокта, аал
ээнзирзэн турган. А ам ол кээрге,
бүдүн аал бир улуг байырлалда
дег, өөрүшкү кижилерниң арын-
нарында чайнаан, аалдың ыт-
тары безин огланып, даайывыстың
холун чылгай каап, долганырлар.
Бичии уруглар, дөзөр эвес, айты-
рыгларын салып-ла эгелээрлер.

— Барбанга чүү барийик, даай?
— диип, эң-не дөстүнмөстери
айтырылаар. «Чүнү сун чораан
кижи сен, оол?» — деп, улуг улус
улажы-ла бээрлер.

— Коой-оол честейге аккумуля-
тор (үргүлчү модалыг-ла чоруур
честези ол). Биин угбамга — ак
костюм, юбка (ол хөөкүй бүгү на-
зынында, ыңдыг чүве кедеринден-
даа кадарчы кижилер ыядыр) — деп
солун чугаазын эгелээр. Улаштыр,
улаштыр хөөрөзө-ле, белек-селек-
даа көвей болур.

Тээли суурга үш чем садыг-
лары турган. Ол үеде улус шоолуг
арага-дары ишпес. Ол-ла
садыгларның бараанының аразы-
нда, эзиртир суксуннарны база
садып турар боор чоржук. Ону би-
чии кижилер мээң херекке ап, сактып
алганым база-ла даайымның сол-
лун чугаазын дыңнап чораанымда
дийин...

Тээли суур чогуmunda-ла үш

суурларның каттыжканындан тур-
густунган: «МТС», «Ак-Чыраа» деп
шаанда адап турган, ам бо хүнде
ады «Хемчик» сууру; «Дружба»,
(«Тээли» совхозтуң салбыры), ам
бо хүнде ады «Найрал» сууру
база Бай-Тайга кожунун төвү,
ортузунда турар, Тээли суур. Ужу-
кыды көзүлбөс шөйлүп чоруу
барган суур-ла болгай. Ийе, ол
үш суур, үш улуг садыгларлыг бол-
байн канчаар. Даайывыс ол са-
дыгларга: «Үстүү эзем», «Ортаа
эзем», «Куду эзем» деп аттар
тывыскан.

— Бөгүн «Ортаа эземге» кы-
зыл курт салырымыска дораан
чемнзэн, чүгле мойтулаар. Кадыр-
гыны та чечени жулдувус ый-

депутаты чораан кадарчы честе-
вис, Маадыр-оол Мукаайлының
хеймер оглу Байбек, школаже
өөренип кирер дей бээрге, даа-
йывыс: «Бирги класска өөренип
кирерде, башкызыңа өзөп чиир
хой аппарып бербес болза, школа-
га хүлзөп албас чүве болдур ийин,
чзэн оол» — дептерге, ыглап тур-
гаш, ачазыңа хой үңгөртүп алгаш
суурже кирген чери база бар. Бак-
оол честевистиң улуг уруу Салбак
каникулунда көдзөдө кырган-ава-
зы суга турда, даайывыс ол аалга
чеде бергеш: «Салбак, сени эки
өөрөнгөн дээш школаң хеп чуур
машина-биле шаңнаан, ачаң идер-
тергеде идип алган бар чыдар
чорду» — деп баштактанган. Ону



Мөңгүлекчилер.

наан — деп, суур киргеш, хөөрөп
кээр. «Кудуку эзем шуут куруг,
чаңгыс ак байлаң чемнзэн, ону
безин чиритпим» — дээр. Ону
даайывыстың дылындан очулду-
рарга: эш-өөр-даа чыылбаан, каш
көпөөк кактааш, байлаң шил водка
эжи-биле эмгележи садып аарга,
эжиниң кадайы келгеш, кыйгырып
аппарган. Ол садып алган барааны
саткан кижиниң карманында чо-
руй барган дээни ол. Ачам чүгле
хүлүмзүрүр. Ол хүлүмзүрүмнүң
утказын улгады бергеш билип
каптан-дыр мен ийин. А бис бичии
улус: — шынап-ла, даайывыс, ба-
лыктап чораан-дыр, аа деп бодаар
турганымыс шын.

Даайывыстың ол «балыктаар»
хүннери акша-шалың үнгөн үелер
боор турган-дыр ийин.

Даайывыс чогу боду, кижилер-
ден акша-төгөрик-даа колдап,
дилеп чорбас. Кылган ажылы-биле
бергенин алыр ыңдыг кижилер.

Бичии дунмаларын ол бо-ла
шыныкыже баштактанган турар.
ССРЭ-ниң Дээди Советиниң

бичии кижилер шынап алгаш, чанып
келгеш: «Ачай, мээң шаңнаткан
хеп чуур машинамы кайыл?» — дээр-
ге, ачазы: «Машина олур, тура
тыпты бээр ыйнаан, уруум» — деп,
хары берген. Ону бичии кижилер та
канчаар билген, догааштырары
берге.

Даайывыс ырлаар-шоорлаар
чечен кижилерниң бирзззи чораан-
дыр деп ам бодаар мен. Оон мын-
дыг кожумаа бар:

Мээң бодум турам болза,
Межегейге чурттаксаар мен.
Межегейиниң оюннары
Мени кайын чурттадырыл.

Межегей кызынга-даа ынак-
шып чорду ыйнаан, кым би-
лир ону. Өг-бүлө тутпааны-ла
шын. Төрелдериниң ажы-төлүн
өстүржүп, малын малдажыр,
кымга-даа дузалы кончуг боор-
га, Чечек-оол даайыны улус
аалындан салыксавас. А ол кайы
аалга турарын боду билир. Эпчок
чаңнаар болза, ыт-дааш чок
чоруй баар. Элзэн кижилер ортузу
назы чеде берген-даа болза, ээр

йывыс оюнзак, башта
боорга, улуг-бичии чо
оол», «Дыдыраш» де
шаан хевээр туруву
шыжыгар апарган. «Аж
хай деңер, улуг кижилер
«даай» дизин» — деп,
авазыңа чугаалаан би
чугаа дораан бистиң
тараан. Оон эгелээш-л
ону «Дыдыраш-Чечек-о
деп хүндүлөп адаар апа

Хөөкүй даайым, ме
тилеп, өске хоорайга
турумда, чок болган
дыштанылгада чедип
даайымны чок деп ды
дыка-ла үр чажыртты
мен. Оон бээр-ле да
сеткилин хомудадыпка
римни сактып, бодум
артып калган мен. Өскү
көргөнимде, бүдүү
даайым чеже-даа ома
чораан болза, иштики
гыжы база-ла куюм-на
наан хөөкүйнүң, өскүс
деп бодап келгеш,
ажыыр. Ада-иелиг чораа
эртем-билилгил, өг-бүл
чораай эртик. Оон чамды
«Өрегелиг өгүлү эвес,
Өрөмелиг шайлыг эве
лептери шын-на турган б

Наталья С
Тээ

Кымнарыл ол?

«Дунмаларым сарыг, ка
Дималарга тураскаатты
Демир-үжүк тудуп алган
Дээржилер, даргалар де
Деген соонда, оттар ча
Демирге бижири, кымнар

Чаңнык ышкаш чидиг от
Ава төрзөн ийи караан
Авыралдай дуглай тутка
Чызыраткан кымнарыл
Кара демир, өңүг демир
Каңны, шойну дөгөрезин
Кончуг шевер «даараан
Каастап чуруур кымнар
Суг-даа өдөр дежик кыл
Чалар от-даа өттүр чиве
Чамап, селип тудуштура

Салымныглар
кымнарыл ол?

«Демир-үжүүн» холдан
Дидим болгаш шалыкы
Төрөл чонга дуза кадар
Төрзөннерим, чуртташ
Олар чокта ажыл бүтпес
Орду, тудуг хөжүвес-да
Орус-Димаа, Кара-Дим
Одургуларым тураскаат



КАДЫК УРУГ ТӨРҮТТҮНЗҮН ДЭЭШ...



еринаталдыг төптүн ко-генетиктиг консуль- азының эргелекчизи, ге- к эмчизи мен. Тыва убликаның девискээринде чылдан эгелеп иштиг- ыг херэзженнерни ижин де уруунда хромосомнуг лар бар бе, төрүмелинден бар бе дээш калбаа-биле да ажилдарын чорудуп бис.

аа төрүттүнгөш, неделя ейн, амы-тынындан ча- ан чаштарның көвей ке- төрүмелинден кемниг бо- турарын сан-чурагайлар зүп турар. А дириг арт- аа, төрүмелинден кемниг ар чогуур эмнээшкенин эр- даа турар болза, колдуу-ла пид болур болгаш оларның эшкини, ажаап-карактааш- ки, кижизидилгези, социал имчези өг-бүлезинден база еден хей чарыгдалдарны ыр.

нчангаш делегейниң хей- турттарында база Россия ациясында шак ындыг иг аарыгларны баш бу- ар болдурбазынче углан- медицина генетиказының, ерство, гинекология бол- перинатология талазы- чаа-чаа чедишкенинге зилеттинген хемчеглер а чери ээлеп турар апар- таварылга звес.

Россияга төрүмелинден кем- турлар төрүттүнер тава- аларның саны көвүдөп

турары-биле холбаштыр шак ындыг аарыг-кемни эртежи илередиринче угланган бөлүк хемчеглерни ажилдап кыл- ган соонда, 2000 чылдан эге- леп пренаталдыг диагностика дүргени-биле хөгжүп эгелээн. Ындыг аарыгларның көвей кези салгал дамчыыр, аар-берге эр- тер болгаш барык эмнеттинмес болур. Шак ындыг аарыгларның кол чылдагааннары долгандыр хүрээлелдин багай салдарының түңнелинде тыптып келген генниг азы хромосомнуг ано- малиялар болуп турар. Чаш уругларның хөгжүлдезиниң ор- тумаа-биле 5 хууга деңгемип ту- рар кемниг болур чоруктарының хей удаа таваржып турары меди- цина генетиказы биле акушер- ство деп ийи угланышкынның каттышканының түңнелинде тывылган пренаталдыг диа- гностика албанын тургузарынга чедирген.

Пренаталдыг диагностика дээрге, ам-даа төрүттүмзүн чаш төлдө кемниг төрүттүнериниң, салгалдамчаан болгаш өске-даа аарыгларның им-демдектери бар бе дээрзин илередир сорул- галыг эмчи шинчилгелери-дир. Ук шинчишкын уруг төрүттүнер ырак мурнунда-ла төрүмелинден кемниг байдалдарны болгаш генетиктиг аарыгларны илере- диринге дузалаар. Чижээ, Даун синдромнуг таварылгаларның 90 хуузу, Эдвардс синдромуның 97 хуузу, чүректө кемниг тава- рылгаларның 40 ажыг хуузу база муковисцидоз, гемофилия, фенилкетонурия дээш, оон-даа

хей аарыгларны илередир. Ооң ачызында ада-ие улус баш бу- рунгаар тускай ажаалда, хамаа- рылга, хайгаарал негеттинер чаш уругнун төрүттүнеринге белеткенип алыр аргалыг болур.

Пренаталдыг диагностика сааттыг херэзженнерге, ылаң- гыя 35 хардан улуг назылыг иелерге хырын иштинде чаш төлдүң кадыкшыл байдалын баш бурунгаар хынап алырынга дузалаар. Ынчангаш кандыг-бир аарыг илереттинген таварылга- да эмнээшкенин эрте чадада-ла эгелеп алыр арга тургустунар. Ол диагностиканы инвазивтиг болгаш инвазивтиг-звес деп ийи бөлүккө аңгылаар.

Инвазивтиг звес арга-би- ле чорудар шинчилге дээрге, хырын иштинде чаш төлдүң өзүлдезиниң УЗИ-шинчилгези, авазының ханын шинчип-хынаа- ры болгаш ук шинчилгени саат- тыг херэзжен кижиги бүрүзүнүң эртер ужурулу, ол чаш төлге кан- дыг-даа хора, айыыл чок болур. **Инвазивтиг** арга-биле чорудар шинчилгеге хорион биопсиязы, амниоцентез болгаш кордоцен-

тез хамааржыр. Шак бо шин- чилгелер дыка шыңгыы болгаш чугула боорда, хирургия аргала- рын ажыглаар ужурга таваржыр. Бо чугула шинчилгени чүгле баштайгы шинчилгелерниң түңнелдери-биле чаш төлдүң кадыкшылынга айыылдыг бай- далдар тургустунуп турар деп каразыг бар таварылгаларда чорудар.

Чаа төрүттүнер деп турар чаш төлдүң кадыкшыл байда- лын тодарадыры-биле сааттыг херэзжен кижиги бүрүзү дараа- зында шинчилгелерни эртер ужурулу.

11-ден 13 неделя чедир хуу- саада биохимиктиг скрининг эртер;

10-13, 18-22, 30-32 неделя хуусаада 3 дакпыр ультразвук- туг шинчилгени (чаш төлдүң УЗИ шинчилгези) албан эртер;

чүге ыяап-ла ук тодаргай хуусааларда шинчилгелер- ни эртер ужурулу дээрзин чамдык авалар орта билбес, а херек кырында чаш төлдүң кадыкшылын эки хынаарынга шинчилгени тодаргай хуусаа-

да чорудары кончуг чугула.

Ооң соонда эмчиниң шийт- пирин езугаар пренаталдыг скринингиниң биохимиктиг шинчилгелериниң ийиги чада- зын болгаш инвазивтиг прена- талдыг диагностиканы эртер. Шак бо шинчилгелерни ме- дик-генетиктиг консультацияга эртер болгаш ук шинчилге- лерге сааттыг иелерни херээ- женнер консультациясында эмчилер чорудар ужурулу. Бүгү шинчилгелерниң түңнелдеринге даянып, эмчилерниң конси- лиуму хырын иштинде чаш төлдүң кадыкшылынга хамаа- рышкан түңнелди үндүрер бол- гаш сааттыг иени дараазында хайгаараарының тактиказын тодарадырынга херек.

Сөөлгү чылдарда генети- ка эртеминиң чедишкенин чаш төлдүң кемниг төрүттүнер таварылгаларының санын эвээ- жедир арганы тургускан. Чогуур үе-шаанда чоруттунган прена- талдыг шинчилгелер болгаш тодаргай үеде чоруттунган ге- нетиктиг консультация ам-даа төрүттүмзүн чаш төлдүң ка- дыкшылында айыылдыг болгу дег аарыгларның көвей кезиин илередип эккээр. Пренатал- дыг шинчилгеден ойталап ту- рар ада-иелер чаш уругнун кадыкшылы дээш харысал- ганы бүрүнү-биле боттарынга хүлээнир апаар. Ынчангаш шин- чилгелерни өй-шаанда эртип ап турары кончуг чугула.

Ольга ОМЗАР, медицина эртемнериниң кандидады, генетик эмчи.

ЭМНИГ-ДОМНУГ «СЕРЕБРЯНКА»

Шын» солуннун «Төрзэн уң төөгүп берем» деп ейинге идепкейлиг кириш- элээн каш көдээ бижи- кр «Серебрянка» санато- рофилакторийге эмнедип аныр аас-кежиктиг болган Ында найыралдыг, эп- емниг эмчилер коллекти- мыдыралдыг кадык-чаа- вур-хевирин нептередип, уң кадыкшылын экижидер ак сеткилдиг ажилдап а. Санаторийниң кол эмчи- льбина Борисовна Ондар, эмчизи Тамара Бымыжап- Ширипей, терапевт Си- а Сергеевна Карашпаева, иолог Сайлык Сергеевна, физиотерапевт Тамара ыр-ооловна Серен-Чимит ш өскелер-даа ажилынга олинден бердинген, аарыг перге эптиг-ээлдек, кичээни- г, бедик арга-дуржулгалыг пер болду.

«Серебрянка» санаторий силиг, чылыг, чырык, аш- ниң ассортименти эки, -бүрү. Сантехник, одакчы, р, камгалакчы-таңныыл, бөдүүн ажилчын кижиден эш, улуг эмчилерге чедир бүрүзү бодунуң ажилынга ысалгалыг-дыр. Санато- н колдуунда 50 хардан өрү- ныг кижилер чылда 1-2 ка- инедип, «септенип» алгаш, турарлар.

туп келгеш-ле, дыштанып н чон тренажер залынга

эртенги сула шимчээшкенин кылыр. Эртен болгаш кезээ эмчи сестралары хан базышкынын хынап, кадыкшынын байдалын көрүп тургаш, сыкырттып, дамды- ладыр эмнерни салып берип ту- рар. Кижиги бүрүзүнүң кадыкшылы — эмчилерниң хүн бүрү кичээ- гейлиг хыналдазында. Янзы- бүрү чинчээшкенин, хол-биле болгаш тускай аппараттар дуза- зы-биле массаж, ванналар, душ дээш, хей санныг эмнээшкенин ап турда, хүн эрткенин-даа кижиги билбес, чалгаараар-даа үе чок, магалыг-дыр.

Маңаа эмнедип тургаш, мени эң-не кайгаткан чүүл — сөөлгү үеде кижилерниң боттарының кадыкшылынга хумагалыг, хары- салгалыг апарганы, кадык- шылын экижидип алыр дээш кызымаккай чүткүлү. Эскергеним каш чижектен кириейн. Бир хүн эртен эрте тренажер залынга чедип кээривиске, буурул баш- тыг угбай сула шимчээшкенин кылган, эрести кончуг маңап тур. Ол Хандагайты школазын- га биология, химия башкылап чораан, РФ-тиң чырыдышкын системазының тергенин, 72 хар- лыг Мария Түлүшова Монгуш болду. Ону көргөш, оон аныак назылыг улус безин чайгаар өттүне бээр.

Чөөн-Хемчик кожууннун Ха- йыракан суурдан эмнелгениң хоочуну Белекмаа Шулуев- на Ооржактың оолдарын чап- тап магададым. Эр хиндиктиг

төлдер хирезинде авазының кадыгы дээш сагыш човап, ооң эмнедир хуусаазын узадыр төлөп берип-ле турдулар. Ава- зының чаныксаары-даа кончуг, оолдарының авазын дыштан- дырыксаары-даа аажок. Ам канчаар, авазы оларның аайын- га кирип, 14 хонук иштинде дыштанган. Ол оолдар дээр- ге, Кызылдың эмчи колледжизиниң сургуулу Павел Ооржак, Белек- маа Шулуевнаның өөнүң ээзи Орус-оол Ховалыгның огул Зульдат-тыр. Ындыг чараш, төлөптиг ажы-төлдүг болурун кандыг ада-ие күзевес боор.

Сукпак суурдан келген Юрий Иванович Шожал көөрге, 80 хар- лыг кырган-ава бир холу-биле чаданың туттунар черинден тут- тунуп алган, өске холунда даян- гыштыг, аксында солун ызырып алган, 3-кү каътче чүткүп үнүп орган-дыр. Чуртталга дээш демиселдин үлегер-чижээ бо ышкыжыл. Шак ындыг кижилер узун назы назылавайн канчаар.

Сөөлгү үеде пенсионер хоочуннарның ажы-төлдери бе- зин ада-иезин үнелеп, оларның кадыкшылы дээш аажок сагыш човаар апарганын санаторий- ге эскердим. Тес-Хем кожуун чурттуг ийи херээжен башкы дыштанып келдилер. Оларның огул, кенни Март 8 байырлаын таварыштыр «Серебрянка» санаторийге эмнедип дыш- таныры-биле сертификатты саткаш, аваларынга белекке

берген чорду. Орлан, Урана Ондарлар Чадаанадан авазы, кунчуу Шаңгыр Алдын-ооловна Ондарга сертификат саткаш, дыштандырганнар. Өөрүнчүүн көрүңер даан, эки кижизиттинген ажы-төл ада-иезин чүгле ажил- даар азы уйнуктарын азыраар ажилчын күш деп бодавайн, а кадыын экижидип, бистиң чаны- выска өмөк-дөмөк болуп, үр-ле чурттазыннар деп бодап чоруур. Шак мындыг хамаарылга — өске-даа ажы-төлге эки үлегер.

Санаторийге тургаш, ал- дар-аттыг-даа, бөдүүн-даа со- лун кижилер-биле таныжып алдыкчы. Олар дээр- ге, РФ-тиң чырыдышкынының терги- ни, ТР-ниң Улустуң башкызы Эртине Деспижековна Ондар, РФ-тиң кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы Чыл- баан Момуй-ооловна Мон- гуш, РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы, ТР- ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы Раиса Бадиевна Куулар болгаш өскелер-даа.

Черле алызындан шимчен- гир, ажилгыр улус курортка-даа сонургалы-биле бир-ле чүүлү кыла бээр. Эртине Деспижеков- на тыва кожамыктарны чыып, а эмчи Чылбаан Момуй-ооловна назынында эдилээни ырылар кыдыраажын ап алган, ырылар немей бижип ап турар чор- ду. Ч.М. Монгуш ырлаарынга ынак болгаш Чадаанага ниити аарыглар эмнелгезинге эмчи

сестразы болуп ажилдап тур- гаш, ырай аарак, аарыг улусту сыкырттып чоруп турар болгай.

Мөңгүн-Тайга кожуундан 72 харлыг химия башкызы Дандар- оол Биче-оолович Донгак ам-даа Мугур-Аксы школазында ажил- дап чорууру дээр-ге-ле, шилип алган мергежилинге бердинге- ни, ооң байлак арга-дуржулганы чонунга херек болганы ол-дур ийин.

«Серебрянка» республикада кыш, чай чок ажилдаар кара чаңгыс санаторий болганда, ТР- ниң Чазаа-даа, Кадык камгалал яамызы-даа бүгү талалыг дет- кимчени көргүзүп, «Серебрян- каны» улам сайзырадып чаагай- жыдар дээрзинге бүзүрел улуг.

Альбина Борисовнаның Ажил-ишчи коллективи Аарыг чоннун кадыгы дээштиң Амыр-дыш чок туржуп турар.

Кижиги бүрү ажилынга Сеткилиден бердинген-дир. Гиппократтың даңгыраанга Черле шынчы,

төлөптиг-дир. Кадык-чаагай чуртталга дээш

Карак кызыл чүткүп чоруур Кырган-ава, энелер дээш, Кымнар маңаа эмнетпес дээр.

Эмниг-домнуг «Серебрянка», Эки сегип дыштандыкыс База катап чедип кээр бис, Байырлыгче, «Серебрянка»! **Ольга САЛЧАК,** Чадаана хоорай.

Сонуургактарга

АА, БОГДА, АМЕРИКА!

(Уланчызы. Эгези №73 «Шында»)

БЕБИСИТЕР ДЕП
КЫМЫЛ?

Чаш кижии бичии доруга бээр, ада-иези ооң чанынга олурар бибиситтерни дилеп эгелээр. Элзэди назылыг оол азы уруг, студент-даа кижии, карман дүптээр каш акша дээш «нянька» болуп ажилдаарындан чажам дивес. Россияда ышакш кырган ада-иези чаш уруг чанынга оор, оларны өстүрер чаңчыл чок. Кырган-авазының бажынга өпояны азыражыр, ону нянькалаар дугайында бодал безин кирбес, уругнуң ада-иезинге ол дугайында дилээр деп бодал база чок. Бо чуртта чаш кижини чааскаан арттырып кааш чоруй баары хоруглуг, ол талазы-биле хоойлу шыңгы. Ада-ие улус ийи-үш шак иштинде кино азы ресторан баар дээш бибиситтер-биле дугуржуп аар. Он сес ажыг млн. американ чаштарның барык-ла 13 хуузу он-он ийи харлыыга чедир бибиситтерниң хайгааралын көрүп өскөн бооп турар. Ээн бажыңга улуг кижилер чокта соодукчудан чемни алгаш, чип аарын чөпшээрээр, ынчалза-даа арага холумактыг суксуннар ижерин кем-херек үүлгедии деп санаттынар, чүтпе 21 харлыында арага ижерин хоойлуда айыткан. Элзэдилер бар бажыңга арага болгаш ок-чепсекти ажык черге тудары хоруглуг, бир эвес боо атпаан-даа болза, ооң ээзи хоойлуда көрдүнгөн кеземчени долзуу-биле алыр. Бичии кижилерге удур кем-херек үүлгедиишкннерин сайгарып көөр болза, херек кылганнарның аразында таныыр кижилери — 67 хуу, чоок улузу — 21 хуудан ажыг болза, бибиситтерниң талазындан бичии кижиге хора чедиргениниң хуузу чүтпе 4 болуп турар.

Элзэди уругларын американнар чайгы дыштанылга ла-

герьеринче база чорудуп турар: спортчу, компьютер технологиялары, делегей чергениң лидерин белеткээр угланышкынныг дээш, азы кижизидилгези берге уругларга тускай шеригжиткен чурумнуг лагерьлер бар. Ада-иелер чурум чок ажы-төлүн шериг школага азы бүдүн чыл дургузунда ажилдаар лагерьлерге кирип каап болур, анаа дыштанылга лагерьлериниң безин өртек-үнези аар турда, тускай чурумнуг школалар азы лагерьлерниң телевири оранчок улуг. Берге уругларлыг ада-иелерге күрүне бо удаада база уругларын өөредиринге херек акша-биле дузалаар.

КАЯА ЧУРТТААРГА
ЭКИЛ?

Американнар чурттаар бажың шилип аарда, турар черин көөр. Бажыңның өртээ, улуг-бичези, кылган материалы, туткан чылы — ол бүгүнүң аразындан эң-не кол негелде, эки черде турар ужурлуг. Эки черде турар бажың дээр, ол чүл? Бир дугаарында, хөй-ниитиге хамааржыр школа. Чурттуң бүгү хоорайларында халас өөредир школалар бар. Билииниң шынарындан, деңгелинден база школаның башкыларының ат-алдарындан, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эки школа бар болза, эки ажылдыг полиция; уруг өстүрүп кижизидеринге таарымчалыг чер (ында чурттап турар улустун хөй кезии дээди эртемниг, бажыңнарында номнар бар, ажилдап, дыштанып билер дээш, оон-даа өске). База бир кол чүүл — хөй эмчилер, болчукчулар, дээди өөредилге черлеринде ажилдап турар профессорлар чурттап турар болза, ол чер чурттаарынга таарымчалыг район деп санаарлар. Үстүнде кирген үш мергежилдин улузу эң хөй акша ажилдап алыр болганда, олар арага ишпес, культурлуг, корум-чурумнуг, чедиишкнниг, ажы-төл

олардан үлегер алыр деп база бодаарлар. Ынчангаш чурттуң кайы булуңунга чурттаарга экил дээн даңзыны доктаамал парлап үндүрүп турар.

БАЖЫҢ АЗЫ
МАШИНА БЕ?

Ол ийиниң кайызын шилип аар сен дээн айтырыгга американнарның хөй кезии машинаже айтыр ийик. Бажың чок-даа болза, Америкага чурттаар чаглак каяа-даа тыпты бээр. Машина чок американ дээр, кижии көрүп көрбээн чүүл болур. Машина — американ кижиниң амы-хууда хосталгазы, хамаарышпас чоруу. Чүге дизе паспорт, кири бижидилге азы чурттап турар черинге бүрткел деп чүүл кажан-даа турбаан болгаш ам-даа чок чуртта, эң-не кол документ машина башкарып болур деп шыңзылга. Машина — амыдыралда эң бирги чергениң чугула эдилели, сени кымыл деп көргүзүп турар үнелел болур. Дыка хөй өг-бүлелерниң гаражында үш машина туруп болур. Бир чылда-ла 6 млн. машиналарны садып ап турар, бокче октап турар эрги машиналарның саны база миллионнар-биле санаттынар. Бөдүүн машиналарның ортумак өртээ 24, 7 муң доллар болза, аар өртектигери — 43 муң ажа бээр. Эрги машиналарны дыка чиик өртөккө садып ап болур, чаа-даа машинаны «дылдажып» билер болзунза, өрттөөн оранчок бадырып бээр. Халдып турар эрги машинаны 100-200 долларга садып аар арга бар. Чижеглей санаан көргүзүлгелерни алырга, Америкада 265 млн. машиналар, 8 млн. мотоциклдер бар. Орук шимчээшкнниң чурумун үрзүн таварылгада, полицейжиңиң чөпшээрели чокта, машинадан үнери хоруглуг, боолуг деп бодааш, адып кааптып болур.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

(Уланчылыг).

АДМИНИСТРАЦИЯ МУНИЦИПАЛЬНОГО
РАЙОНА «БАРУН-ХЕМЧИКСКИЙ КОЖУУН
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА»

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

От 18 февраля 2015 г. №88 с. Кызыл-Мажалык
Об утверждении схемы расположения границ
земельных участков

Руководствуясь Земельным кодексом Российской Федерации, Федеральным законом Российской Федерации от 24.07.2007г. № 221-ФЗ «О государственном кадастре недвижимости», Федеральным законом от 25.10.2001г. № 137-ФЗ «О введении в действие Земельного кодекса Российской Федерации», администрация муниципального района «Барун-Хемчикский кожуун Республики Тыва» ПОСТАНОВЛЯЕТ

1. Республика Тыва, Барун-Хемчикский кожуун, с. Хонделен, м. Сайыр-Аксы, в кадастровом квартале 17:02:1122002, с общей площадью 25000 кв.м., с разрешенным использованием для ведения личного подсобного хозяйства;

2. Заявителям Кужугет Кок-кыс Дамбийовне течение 60 дней со дня подписания настоящего постановления обеспечить выполнение кадастровых работ в отношении земельного участка.

3. Постановление вступает в силу со дня подписания.

Председатель администрации Барун-Хемчикского кожууна
Ш.Д. САЛЧАК.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хөй-ниити
амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама,
чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.
Тираж 4477. Номерни парлапгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

ЧАРЛАЛ

Ыжык, хаваң аарыгларын
болдурбас болгаш шинчип то-
дарадыр акция республикада
чоруп турары-биле холбаш-
тыр июльдуң 11, 18, 25 суббо-
та хүннеринде Республиканың
онкология диспансериниң
эмчилери Ажык эжикиер
хүннерин эрттирер. Онкология
диспансериниң улус бүрткээр
черинге 09.00 шактан 15.00
шакка чедир баш бурунгаар
бижидип ап болур.

Тел. 6-34-16.

Читкенин

барымдаалааш...

Сут-Хөл кожуунун Суг-
Аксы ортумак школазын 2009
чылда дооскан дугайында Чаян
Валерьевич МОНГУШТУҢ
адынга тывыскан дугаары 17
АА 0015675 аттестаттың чит-
кенин барымдаалааш, ону күш
чок деп санаар.

Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажы-
зы, күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың көдээ ажил-
гаш аш-чем яамызының сайыдының оралакчызы чораан, «Т»
күрүне бүдүрүлгезиниң удуртукчузу чораан

Алексей Санчат-оолович
КУУЛАР

61 харлыында чуртталгадан чарлып чоруткан.

Алексей Санчат-оолович Өвүр районунуң Дус-Даг суурга
төлдүг өг-бүлөгө 1955 чылдың июнь 2-де төрүттүнгөн.

Бурятияның көдээ ажил-агый институтунуң ветеринария
тедин 1978 чылда дооскаш, Өвүр районунуң «Кызыл тук» сов-
хоз эмчизинге ажилдап эгелзээн, ооң соонда «Торгалыг» с-
директору албан-дужаалче шилчээн, 1989 чылда Өвүр с-
агроулетпүр каттыжышкынның мал ажылының килдизиниң
нигинге депшээн, 1990 чылда Өвүр райкүсскомнуң комитети
газынга томуйлаткан.

1997 чылдың ноябрьда А.С.Куулар Тыва Республиканың
ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының ниити килдис началь-
бан-дужаалга ажилдап кирген.

2001 чылда чаа тургустунган «Торгалыг» күрүне бүдүрү-
директорунга томуйлаткаш, малдың санын көвүдөдип, ооң у-
экижидип, бүдүрүлгө «кабак кудуруктуг тыва хойнуң геноф-
камгалап арттырар болгаш азырап өстүрер» ажил-агый чер-
лурун чедип ап, 2007 чылга чедир ажилдаан. Аныяк специал-
ажыл-агыйны башкаарының аргаларына өөредип, оларның
күш-шыдалдыг бүдүрүлгени арттырып каан.

Ооң көдээ ажил-агыйга хөй чылдар дургузунда ажил-
байлак арга-дуржулганы барымдаалап, А.С. Кууларны 2007
Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сай-
оралакчызына томуйлаан. Сайыттың оралакчызы албан-д-
ажылдап турган үезинде (2007-2010 чылдар) ол бодун иници-
арга-дуржулгалыг удуртукчу кылдыр көргүскөн, аныяк специал-
бодунуң байлак арга-дуржулганын дамчыдып берип, респуб-
мал ажылының сайзыралына хөй күжүн үндүргөн.

Хүндүлүг дыштанылгаже Алексей Санчат-оолович үнзе-да
олурбаан, арат ажил-агыйны төрзүн кожуунунга тургузуп, хөй
аыттарны, сарлыктарны азырап өстүрүп, малдың продукция-
баазырадып, бодунуң чаңгыс чер-чурттугларын ажил-биле хан-
турган. Ол чаңгыс чурттугларына хүндүткелдиг, аныяктарга үл-
кижи чораан.

Алексей Санчат-оолович каяа-даа ажилдап чорааш, киж-
баштап шыдаар, бөдүүн кижилерге кичээнгеилги, ынчалза-даа ш-
негелделиг удуртукчу чораан.

Чүтпө төрзүн Өвүр кожуунунга эвес, а республиканың
ажылының хөгжүлдизинге кириген бодунуң хууда үлүг-хуузу, и-
тивазы, көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге хөй чылдарда ажил-
А.С. Кууларга «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының ал-
ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан, ведомстволарны-
гаш күрүнениң шаңналдары-биле шаңнаан:

— Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-
яамызының Хүндүлел бижии, 2004 чылда;

— Россия Федерациязының көдээ ажил-агый яамызының Хү-
бижии, 2006 чыл.

Тываның көдээ ажил-агыйының хөгжүлдизинге улуг үлүүн и-
буянныг болгаш шынчы кижии Алексей Санчат-оолович дугайы-
рыткылыг сактышкын бистиң чүректеривиске кажан кезээде
каар.

Ш.В.Кара-оол, В.А.Фалалеев, Ш.С.Иргит, А.М.Монгал,
Натсак, О.Д.Свинцов, А.П. Дамба-Хуурак, Ш.Ч. Монгуш, О.С.
тай, Е.В.Каратаева, Ю.А. Килижеков, С.И. Огнев, Э.К. Чу-
л, О.О.Бады, Р.В.Кажин-оол, Ч.С.Кыргыс, А.К.Тамдын, О.Э.Д-
Л.Ш.Тас-оол, К.А.Бичелдей, Ю.О.Ооржак, А.А.Шойгу, А.Ф.Лоб

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Сут-Хольский
Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Рос-
Федерации Ондар Кыргыс-оол Кыдат-ооловича, вх. №
01.07.2015г., о предоставлении в аренду сроком на 1 (один)
мельного участка из категории земель населенных пунктов с
строковым номером 17:09:0401023:816, с общей площадью 1 13
кв. м, местоположением: Российская Федерация, Республика
Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Чылбак, д. 7А для индиви-
ного жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 30
со дня опубликования данной информации администрация
ципального района Сут-Хольский кожуун принимает пись-
возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Респ-
Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт-
фон 83944521 146.

Главный специалист администрации Сут-Холь-
кожууна по имущественным и земельным отноше-
Ч. МО

Мөчээн кижилерге тураскаалдар

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижимелдерни
чайырлаар, тураскаалдарны тургузар.
Хем ол чары, Саянский переулок, 23.
Тел: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуни-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанчы Тыва Респуб-
талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
Херчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодаалдары редак-
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннарны болгаш өске-даа факт-
дыңнадылары дээш авторлар боттары харылылаар.